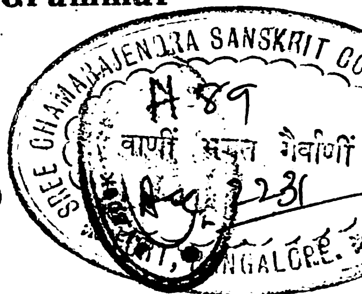
Laghu-Paniniya

A Papular Sanskrit Grammar

FOR BEGINNERS

(Part II)

BY

A. R. RAJARAJA VARMA, M. A., M. R. A. S.

PROFESSOR OF

SANSKRIT AND DRAVIDIAN LANGUAGES

H. H. The Maharaja's College, Trivandrum.

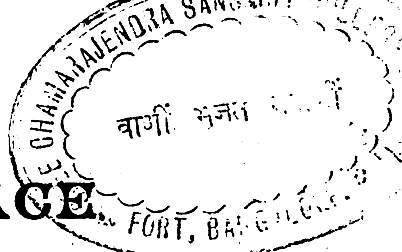
B. V. BOOK DEPOT,

TRIVANDRUM.

PRINTED AT THE 'BHASKARA' PRESS,

TRIVANDRUM.

Reserved] 1913 [Price Re. 1.

PREFACE.

The kind reception accorded to my grammar of Classical Sanskrit, called the *Laghupaniniyam*, by the University of Madras and the Sanskrit Colleges of Mysore and Travancore, as well as by the public in general, was one of the circumstances which suggested to me the idea of writing a sequel or supplement to it. The Laghupaniniyam which was published two years ago professed to treat only of *Samskrita* or the literary language of the classical period of Sanskrit literature. But the word Sanskrit in its wider sense has come to include an earlier stage of the language, that is, the dialect in which the Rishis of the Vedic period sang their hymns. And it must be admitted that the stupendous work of the world's greatest grammarian comprehends both stages of the language. Indeed, Panini in fact goes much further, and has noted the peculiarities of usage not only in the two broad divisions of the language, familiarly known as *Chhandas* (Vedic) and *Bhasha* (Classical), but also in the minor or intermediate dialects as they appear in the Mantra, Yajus (in its several recensions) and Brahmana. [1] This thoroughness is the chief merit of Panini. As *Laghupaniniyam*, the first part of my grammar was an attempt to offer a popular exposition of the *Laukika* sutras of Panini, the present volume is a similar attempt in the case of *Vaidika* Sutras.

Apart from my eagerness to secure completeness to my work, I had a special incentive to treat of Vedic Grammar on the basis of Panini; because, it was this part of his work that had not received an adequate exposition at the hands of his commentators. Panini's contempora-

(1) Vide opening remarks p. 8.

ries no doubt looked upon the Vedas and the Brahmanas as Sacred literature; but they did not go the length of considering them beyond the scope of their interpretation or explanation. Panini indeed speaks even of new Brahmanas. [1] But in the process of time the vedic hymns gradually but steadily grew in sanctity till it came to be considered a sacrilege to subject them to a grammatical investigation. Hence it is that scholiasts of Panini, and especially text-book writers among Hindus generally, have done but scanty justice to his Vedic aphorisms. I would thus claim even more justification for writing the present volume than the first.

In writing the present volume, as well as the first, I have tried to avail myself of the results of the labours of such Oriental Scholars as Professor Whitney and the Rev. Thomas Clark, and I acknowlede my indebtedness to them. But I have profited much more by the suggestiveness of their works than by anything that they actually contained. I have, however, not allowed myself to be dazzled by the new light from the west and be led away from the beaten path of the orthodox school of Panini's interpreters. New departures from traditional lines of treatment will indeed be found in my work; but, it will be observed that such attempts have been made only as occasional digressions, apparently calculated to relieve the inevitable monotony of alternating explanations and illustrations. It is only at the conclusion the reader is called upon to take a general survey of the Paninian system and test its soundness from a historical point of view.

In this book I have endeavoured to reconcile the methods of grammatical investigation favoured by the oriental scholars of the west with the orthodox methods

(1) e. g. पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु IV. 3-105

of Indian grammarians, and I have attempted to carry on discussions on modern critical lines in the language of indigenous Vaiyakaranas themselves. Whenever it appeared to me that Panini's nomenclature was deficient [1] or too symbolic and meaningless, [2] I have not hesitated to make use of new terms, directly [3] or indirectly [4] used by Panini himself or earlier grammarians [5], or even to coin new terms myself [6], to translate into Sanskrit the terminology of Western Orientalists.

Even today, hundreds of students in several parts of India commit to memory Panini's *Ashtadhyayi*, and undergo an elaborate course in the *Siddhantakaumudi* with its commentaries, and commentaries on commentaries, making the science of grammar their life-study. Some of these students under this time-honoured system of training attain to a high degree of eminence indeed in the Science of Language. But they confine their labours to *within* the Paninian system and content themselves with making a critical examination of its ground work, engaging in scholastic discussions about its underlying principles, and attempting to discover short-cuts in the process of word-formation propounded by it. If this work of mine can induce such students of the orthodox class to divert their energies in the more useful direction of a historical investigation of Sanskrit grammar, I will most gladly consider that my labours have been amply rewarded.

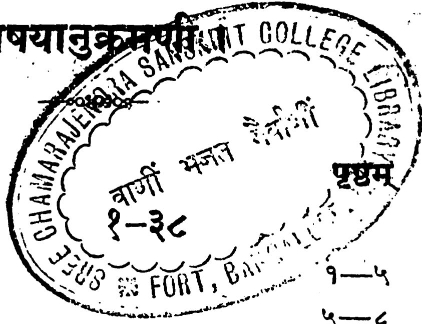
TRIVANDRUM,
5th September 1913.

A. R. Rajaraja Varma.

(1) e. g. आख्यातक for a participle
(2) e. g. भवन्ती, परोक्षा, for लट्, लिट् &c.
(3) e. g. पूरणी for ordinals
(4) e. g. अतिशायन-(ताद्धित) for comparative & superlative degree
(5 e. g. निवृत्तिस्थान for weak Personal endings
(6) e. g. दृढ and शिथिल for strong & weak

of t[illegible] and I have determined to carry on
dis[illegible] critical lines in the language of in-
[illegible] When ever it appear-
ed [illegible]
[illegible]
[illegible] Western Oriental [illegible]
[illegible] number of students in
ere of India [illegible] Tamil [illegible]
and modern [illegible]
[illegible]
[illegible] this time [illegible]
[illegible] high degree of [illegible]
[illegible] language. But they [illegible]
[illegible] and content [illegible]
[illegible]

विषयानुक्रमणी

विषयः		पृष्ठम्
तन्त्रप्रातिष्ठा	६३–७३	
सामान्यविचारः		६३—६४
पाणिनीयसिद्धान्तः		६५—६६
स्वतन्त्रकल्पनाः		६६—६९
लक्षणकरणं		६९—७०
प्रस्थानचर्चा		७१—७३
भाषाचरित्रं	७४–११६	
भूमिका		७४—७५
अक्षरसमाम्नायः		७५—८१
दार्ढ्यशैथिल्ये		८२—८५
विभक्तयः		८५—८९
सर्वनामानि		८९—९१
आख्यातानि		९१—११२
शब्दव्युत्पत्तिः		११३—११६

॥ श्रीः ॥

लघुपाणिनीयम् ।

उत्तरखण्डः ।

वैदिककाण्डः ।

इह किल काव्यनाटकालङ्कारादिषु व्युत्पन्नोऽपि प्रायो मुह्यति संस्कृताभिज्ञमानी मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं व्याख्यातुं प्रवृत्तः । कोऽत्र हेतुः? यद्युभयेऽपि ग्रन्था गैर्वाणीति प्रथितयैकयैव भाषयोपनिबद्धास्तर्ह्येकत्र निष्णातस्यान्ये दुर्बोधा न भवितुमर्हन्ति; यदि पुनरुभयोर्भाषाभेद एवाभ्युपगम्यते तर्हि भूयस्स्वंशेषूभयोरुपलभ्यमानं साधारण्यं न संगच्छेत । अतोऽनुमीयते वस्तुत एकैव भाषा कालादुपचयापचयाभ्यां विकृता भिन्नेव प्रतिभातीति । तत्र प्राचीना दशा वैदिकग्रन्थेषु, इतरा लौकिकग्रन्थेषु चोपलभ्यते । वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणयोर्निरूढः; अतश्चत्वारो वेदास्तेषां ब्राह्मणानि च वैदिकभाषयोपनिबद्धाः; इतरत् सर्वं ग्रन्थजातं लौकिकभाषामयम् । एवञ्च, यथा स्थविरो देवदत्तो बालाद्देवदत्ताद् भिद्यते, तथा लौकिकी वाग्वैदिकीतोऽपि ।

वैदिकी भाषैव व्याकरणव्यवस्थाभिः संस्करणेन संस्कृतव्यपदेशमवापेत्याहुः । अधुना पुनर्वैदिकसंस्कृतमित्यपि यद्व्यवहरामस्तदेरण्डतैलादिवत् प्रकृत्यर्थत्यागेन लक्षणया स्यात् । तिलान्निष्पन्नः स्नेहरसो हि तैलम्; कथं पुनरेरण्डेभ्यस्तिलरसो निष्पद्यते? वैदिकभाषाया बाल्यतुल्या दशा तावत् सर्वाङ्गीणा दृश्यते । तथाहि—

१. **शब्दसमुच्चयः**—वेदे तावल्लोक इव नास्त्येव शब्दसमृद्धिः। वैदिकाः शब्दा नैघण्टवं, नैगमं, दैवतमिति त्रिभिः काण्डैर्यास्केन निरुक्ते समाम्नाताः; लौकिकाश्चामरसिंहेन त्रिकाण्डात्मके नामलिङ्गानुशासने पठिताः । दृश्यते ह्यनयोरजगजयोरिव महदन्तरम् । किञ्च वेदे प्रचुरप्रचारा बहवः शब्दा लोके लुप्ताः; अन्येषां त्वर्थभेदो जातः । यथा—ग्मा=भूमिः; निधा=पाशः; चर्षणिः=जनः । अद्य रेणुपर्यायो रजश्शब्दो वेदे लोकपर्यायो दृश्यते । त्यद्, त्वद्, त्व इति त्रीणि सर्वनामानि वेदमात्रदृष्टानि । असुरसशब्देन देवा उच्यन्ते ।

२. **नामानि**—नामपदानां लिङ्गनियमे महच्छैथिल्यमवर्तत । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, षष्ठ्यर्थे चतुर्थीत्यादिभिर्विनिमयैः, सर्वासां स्थाने प्रथमैकवचनप्रयोगैः, प्रत्ययलोपैरन्यैश्चोच्चावचैः सम्प्रदायैर्दुष्कर आसीद्विभक्तीनां निर्णयः । किञ्च नामरूपावलिरेव विलक्षणा वेदेषु । यथा—

वृक्षः	वृक्षा	वृक्षासः;	वृक्षं	वृक्षा	वृक्षान्,	
वृक्षेण	(वृक्षा)	वृक्षाभ्यां	वृक्षेभिः			इत्यादि ।

३. **आख्यातानि**—लकारेषु लेड्वेद एव दृष्टः, । लुङ्वेदे न दृश्यते । लेट् तावल्लिलकारोऽपि ङिल्लकाराणां रूपाण्यपि लभते । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति लोटि परस्मैपदमध्यमबहुवचनप्रत्ययोऽतीव दीर्घः । धातूनां नास्त्येव विकरणव्यवस्था । सप्तसु विकरणप्रत्ययेषु एको द्वौ त्रयो वा यथायोगं धातुष्वासज्यन्ते । विकरणान्तरेष्वपि लुक्च्छ्लूविश्रृङ्खलमुपयुज्येते । सर्वेऽपि धातव उभयपादिन एव । गमयाञ्चकारेत्यादिषु दृष्ट आम्प्रत्ययो वैदिकदशायाश्चरमादनेषु लब्धजन्मापि विरलप्रचार एवासीत् । तदानीं च तस्य लिटीव लकारान्तरेष्वपि प्रयोगोऽन्वमन्यत । यथा 'चिक्रयामकः' 'पावयांक्रियात्' इत्यादि । 'विदांकुर्वन्तु' इत्येको लोट्याम्प्रयोगोऽद्यापि दृश्यते । प्रथमं कृञेवानुप्रायुज्यत, अनन्तरमेव अस्तिभवती अभ्युपात्ते । अत एव 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति कृञ्धातुमेकं निर्दिशत्याचार्यः । अश्वघोषकालिदासादीनां कालादर्वागेवानुप्रयोग-

धातोरव्यवधानेन प्रयोगे निर्बन्ध आसीदिति अनुप्रयोगविधिप्रकरणे दर्शितम् । लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु अडागमविधिरैच्छिक एवावर्तत । भूतकाललकाराणां लुङ्-लङ्-लिटां वर्तमानेऽपि प्रयोगात् कालनियमो व्याकुलीभूतः ।

४. **उपसर्गाः**—धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्युपसर्गाणां स्थाननियमो नासीत् । मध्ये बहुभिः पदैरन्तरितास्ते कृच्छ्रादुद्दिष्टेन धातुना योजनीयाः । कदाचित् प्रादिसमासेष्विव उपसर्गदर्शनाद्योग्यक्रियाध्याहार आवश्यको भवति ।

५. **निपाताः**—निपातानां तु पुरस्तादुपचाराः (नामभ्यः प्राक् प्रयोक्तव्याः) उपरिष्टादुपचाराः (परत्वेन प्रयोक्तव्याः) इति स्थाननियम आसीत् । तथाहि—नञित्ययं निपातो नाम्नः पूर्वं प्रयुक्त एव निषेधं द्योतयति, परं प्रयुक्तस्तूपमार्थम् । यथा—

"नेन्द्रं देवममंसत"—ऋक्- ८ । ३ । २९ । १

इन्द्रं देवं नामन्यन्तेति निषेधार्थे नञ् ।

"हृत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् ।
ऊधर्न नग्ना जरन्ते"— ऋक् । ५ । ७ । १९ । १

इन्द्रस्तुतिरूपायामस्यां ऋचि 'सोमा' इति पदं प्रकरणवशादध्याहार्यम् । 'पीतासः' पीताः सोमाः हृत्सु (स्थिताः) सुरायां (पीतायां) 'दुर्मदासो न' दुर्मदाः पुरुषा इव युध्यन्ते । सोमरसेन पीतेन इन्द्रस्य कुक्षिः पूर्ण इति भावः । तादृशमिन्द्रं 'नग्नाः' स्तोतरः 'ऊधर्न' पयसा पूर्णं धेनोरूध इव 'जरन्ते' स्तुवन्ति ।

६. **उल्लेखाः**—उल्लेखानां बालिशत्वमुपर्युद्धृतायामृच्येव स्पष्टम् । उदाहरणान्तराण्यपि दर्शयामः—

"यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे ।
इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः"— ऋक् १ । २ । २५ । ५ ।

हे उलूखल त्वं हि 'यच्चित्' यद्यपि गृहे गृहे युज्यसे (धान्यावघातार्थमुपयुज्यसे) (तथापि) त्वं इह (अस्मद्गृहे) जयतां दुन्दुभिरिव (जयभेरीव) द्युमत्तमं वद (गंभीरं शब्दायस्व) इत्युलूखलं प्रति प्रार्थना। मम धान्यपुष्टिर्भूयादिति भावः ।

"वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णं
प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधिधन्वं
ज्या इयं समने पारयन्ती"— ऋ ५।१।१९।३।

इयं धनुर्ज्यायाः प्रशस्तिः । इयं ज्या योषेव (कामुकी नारीव) प्रियं सखायं (अर्थात् स्वसखमिषुं) परिषस्वजाना (आलिङ्गन्ती विकरणव्यत्ययाच्छ्लुकि द्वित्वं) इत् (निरर्थको निपातः) वक्ष्यन्तीव (रहस्याख्यायिनीव) कर्णं आगनीगन्ति (कर्णसमीपमागच्छत्याकृष्यमाणा)। (किञ्च) अधिधन्वं (धनुषि) वितता (विस्तृता) शिङ्क्ते (कूजति मणितमिव करोति) समने पारयन्ती (युद्धे जयदानक्षमा इति ज्याया विशेषणम्) ।

'वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव; तं मण्डूका अन्वमोदन्त; स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा' तान् प्रोत्साहयति—

"उपप्रवद मण्डूकि वर्षमावद तादुरि
मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः"

हे तादुरि (तरणशीले) मण्डूकि, उप (उपगम्य, उपसर्गदर्शनाद्योग्यक्रियाध्याहारः) प्रवद (वर्षपतनार्थमुद्घुष्यस्व;) वर्षं आवद (आवेदय) (अनन्तरं वृष्टे देवे) चतुरः पदो विगृह्य (पादचतुष्टयं प्रसार्य) ह्रदस्य मध्ये प्लवस्व । (यथेच्छं विहरस्व)। बालस्येवाकृतिमरमणीया इमे वाग्विलासा हृदयमावर्जयन्ति ।

एवमविमुक्तशैशवा वैदिकी संस्कृतभाषा व्याकरणयन्त्रणां न सहते । अतः किल लोकवेदयोरनुग्राहकं व्याकरणं प्रणेतुमुद्यतः पाणिनिश्छन्दसि (वेदे) भूयासां विधीनां बाहुलकमाह । तथाच 'बहुलं छन्दसि'

इत्येकादशवारमावृत्य सूत्रितमाचार्येण । व्याख्यातारस्त्वेकमपि पदमुल्लंध्य 'सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः' 'च्छन्दसि दृष्टानुविधिः' इति सार्वत्रिकीमुशन्त्यव्यवस्थाम् । तथाच वार्तिककारिका—

'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन' ॥

उपग्रह आत्मनेपदपरस्मैपदविभागः । नरः प्रथमादिपुरुषव्यवस्था; कर्ता कारकं; प्राय इमे व्यत्ययाः प्रारंभ एवास्माभिरुदाहृताः ।

यदत्र वैदिकमित्युक्तं तच्छन्दश्शब्देन, यदत्र लौकिकमित्युक्तं तत् भाषाशब्देन च व्यवहरति पाणिनिः । वयं तावदधुनानना अविशेषितेन भाषाशब्देन पण्डितपामरसाधारणीं देश्यभाषां व्यपदिशामः । यदि संप्रदायस्यास्य पाणिनेर्जीवितकालेऽपि प्रचार आसीत्तर्हि तेषु दिनेषु संस्कृतं माहराष्ट्रीद्रावीडीप्रभृत्यद्यतनजीवद्भाषानिर्विशेषमेव प्राचरदिति वक्तुं शक्यते। किन्तु संभावनामात्रमिदमिति मन्यामहे । तथाहि प्रथमतः, यदिदं समस्क्रियत तत् संस्कृतस्य संस्कृतत्वमित्यवोचाम । संस्काराश्च प्रायः पण्डितमात्रवेद्याः । कथमकृतविद्या भारवाहकादयः पामरा उभयतोभाषोऽयं धातुः ; अतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले, आत्मात्मनेपदं कार्यं, अन्यत्र परस्मैपदमित्यादीनि प्रयोगस्वारस्यानि जानीयुः? ज्ञात्वापि वा कथन्तरां अद्यतनानद्यतनादिषु कालेषूचिततमं निर्णीय सेट्त्वानिट्त्व—पित्त्वङित्त्वादिनिबन्धनैः प्रक्रियाविशेषैर्निष्पादनीयानि लुङादीनां रूपाणि यथावत् प्रयुञ्जीरन्? द्वितीयतः, व्याकरणप्रयोजनविचारप्रस्तावे "अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्" इत्याह महाभाष्यकारः । अनेन ज्ञायते पतञ्जलेः कालेषु स्त्रियः प्लुतविधावनभिज्ञा अभवन्निति । अतः स्त्रीभिः, सुतरां चाकृतविद्यैः पुरुषैः, शुद्धं संस्कृतं नाभाष्यतेति ज्ञायते । तृतीयतः, नाटककर्तारः कृतविद्यानामपि स्त्रीणां नीचपात्राणां च वचनेषु प्राकृतं प्रयुञ्जते । लिङ्गैरेभिरनुमीयते विद्वद्गोष्ठीष्वेव संस्कृतं प्रचारत्, गृह्यास्तु व्यवहाराः केनापि सर्वजनीनेन भाषान्तरेण निरवर्त्यन्तेति ।

एवं मध्यदेशवासिभिरार्यैः सर्वेषु व्यवहारेषूपयुक्ता वेदेषु परमद्योपलभ्यमाना भाषा संस्करणैरेकतः संस्कृतव्यपदेशं प्रतिपद्य पण्डितैर्विद्याव्यवहारेषु प्रयुज्यमाना पोषमवाप; सैवान्यतः संस्क्रियमाणायामेव दशायामनभिज्ञैः प्राकृतजनैर्ध्वनिसौष्ठवशून्यमुच्चार्य दूष्यमाणा गृह्येषु व्यवहारेषु नित्योपयोगेन लब्धप्रतिष्ठा प्राकृतात्मना परिणता व्यवर्द्धत । न च प्राकृतव्याकर्तुर्वररुचेरत्र मतभेदः शङ्कनीयः । स हि प्रकृतेरागतं प्राकृतमिति व्युत्पत्तिं कृत्वा प्राकृतानां मिथः प्रकृतिविकृतिभावमुद्भावयन् कतिचन प्राकृतानि साक्षादेव संस्कृतादन्यानि प्राकृतान्तरद्वारा च समुत्पन्नानि मन्यते । सत्यं; वररुचेर्न तावद्दूरमभिनिवेशः; संस्कृताभिज्ञान् प्राकृतव्याकरणे व्युत्पादयितुमुद्यतोऽयमधिकार्यनुरोधात् संस्कृतप्राकृतयोर्भेदप्रतिपादनद्वारा प्राकृतं व्याकरोतीत्येव । अत एव प्राधान्यात् प्रथममुपात्ताया माहाराष्ट्र्या विचारणान्ते 'शेषः संस्कृतात्' इति सूत्रितं तेन । प्राकृतशब्दव्युत्पत्तिस्तु प्रकृतौ स्थितं प्राकृतमिति ग्राह्यम् । यथाजातावस्थायामेव स्थितं न तु परिष्कृतमित्यर्थः । एवञ्च प्राकृतशब्देन व्यावहारिकी सर्वजनीना भाषोच्यते ।

अथ पुनः प्राकृतान्यपि सर्वजनीनानां विषयाणां प्रतिपादनाय कविभिर्मतप्रवर्तकाचार्यैश्चोपयुक्तानि वररुचिप्रभृतिभिर्वैयाकरणैर्लम्भितां व्यवस्थामासद्य संस्कृतवदेव गच्छति काले ग्रान्थिकभाषापदमवापुः । तथा हि * मागधी बौद्धैः परिगृहीता महतीमवाप प्रतिष्ठाम् । माहाराष्ट्रीशौरसेन्यौ तथैव जैनैः परां कोटिमारोपिते । प्रवरसेनः सेतुबन्धं प्रणिनाय । हालो गाथा सप्तशतीं समकलयत् । अद्भुतार्थया बृहत्कथया प्रथां प्राप पैशाची ।

---

* इयं यौरोपैर्महाशयैः 'पाळी' इति शब्द्यते । कदाचिदयं शब्दः 'नेपाली' इति संस्कृतस्यापभ्रंशः स्यात् । अशोकशासनान्यनया भाषयोपनिबद्धानि, अशोको मगधकोसलयोरधिपतिरासीत्; कोसलेषु नेपालान्तर्गता श्रावस्तिपुरी मूलनगरमासीत्; इत्ययमर्थस्तर्कमिममनुकूलयति । महानामाख्यमहाशयप्रणीतात् महावंशाख्यग्रन्थादेव पाल्या मागधीभेदत्वमवगम्यते ।

अथ प्राकृतेष्वप्येवं विद्याप्रचारार्थकेन विनियोगेन व्यवस्थाप्यमानेषु तेभ्यः प्राकृतान्तराण्युदभूवन्; य इमेऽपभ्रंशा इत्युच्यन्ते। एवमेकैकस्यापि प्राकृतस्य बहवोऽपभ्रंशा अजायन्त। एतेऽपभ्रंशा एवाद्यतनीनामौत्तराहभाषाणां मातृस्थानं वहन्ति। प्राकृतानां नानात्वे तावद्देशभेदो भाषान्तरसंसर्गश्च हेतुः। इह हि नवान् निवेशदेशानन्विष्य पर्यटन्त आर्यजनाः सङ्घशः सङ्घशः तदा तदागत्य भारतभूमिमध्यवात्सुरिति निर्णितं चरित्रकारैः। तत्र विन्ध्यहिमालययोर्मध्यपातितत्वात् 'मध्यदेश' इति प्रथितमार्यावर्तमधिवसन्तो वर्गाः परिसरभूवासिभ्यः स्ववर्गेभ्यः सर्वथा प्रबलतरा बभूवुः। प्रबलानां व्यावहारिकी भाषैव प्रथमं वैदिकी पश्चात् संस्कृतात्मना परिणता च दृश्यते। प्राकृतानि तु परिसरवासिनामार्याणामेव किञ्चित् किञ्चिद्विलक्षणाभिर्भाषाशाखाभिस्संसृष्टानि कूटस्थाद्दूरविप्रकृष्टानि लक्ष्यन्ते। प्राकृतानां पुनरपभ्रंशा आरभीयवर्नीप्रभृतिविगोत्रभाषाणां संश्लेषेण दूरतरमाविष्कुर्वन्ति विप्रकर्षम्। मध्यदेशभाषाया एव प्राच्योदीच्यादिभेदेन आन्तरालिका विभागा आसन्नित्यप्यनुमीयते। अन्यथा 'तुमर्थेसे—....' इति पाणिन्युक्तरीत्या एकस्य संस्कृते दृष्टस्य तुमुन्प्रत्ययस्य स्थाने वैदिकभाषायां नानाप्रकाराणां प्रत्ययानामुपलब्धिः कथमुपपद्यते? किञ्च संस्कृतेऽपि पाणिनिः प्राचामुदीचां च मतभेदानुपदिशति। अपिच 'सहस्रशाखाः श्रुतयः प्रथन्ते' इति वचनं भाषावैलक्षण्यकल्पनामप्यनुकूलयति। मन्त्रद्रष्टृणामृषीणां गोत्रभेदमनुसृत्य तत्तद्दृष्टानां मन्त्राणां नामाख्यातरूपेषु अनुगतं यत् किञ्चिद्वैलक्षण्यमुपलभ्यते वा न वेति परीक्ष्यैवात्र निर्णयः प्रतिपत्तव्यो वर्तते।

योऽयमत्र संस्कार उक्तः, स न पञ्चषैर्वर्षैरपि वा पुरुषायुषैर्निष्पन्नः किन्तु महता परिवर्तेनैव कालस्य। ईदृशा हि विकारा नैकपदे संभवन्ति। अतो वैदिकेष्वेव ग्रन्थेषु दृश्यते विक्रियोन्मुखी समवस्था। तथाहि यावन्त ऋङ्मन्त्रेषु न तावन्तः सन्ति विलक्षणाः प्रयोगा यजुषि; अथ यजुषि यावन्तो न तावन्तो ब्राह्मणेषु। आरण्यकेषूपनिषत्सु च प्रायः संस्कृतप्राया

भाषागतिः । ततश्च संस्कृतेऽपि स्मृतिष्वितिहासेषु च विद्यन्त आर्षसंज्ञिता व्याकरणविरुद्धाः प्रयोगाः । भासाश्वघोषकालिदासप्रभृतयः प्राचीनाः कवयः कदाचिच्छब्दानुशासनमुल्लंघ्य निरङ्कुशं प्रयुञ्जते । कालिदासादर्वाञ्च एव लक्षणैकशरणाः ।

वैदिकभाषायामप्येवं भाविनो विकारस्य प्राग्रूपं पश्यन् पाणिनिः 'उभयथर्क्षु' (८।३।८) 'यजुष्युरः' (६।१।११७।) 'देवसुम्नयोर्यजुषि काठके' (७।४।३८) 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' (१।२।३४) 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इत्यादिवत् केषाञ्चिद्विधीनां लक्ष्याण्यपि विविच्य निर्दिशति । क्वचित् 'वा षपूर्वस्य निगमे' (६।४।९) इति निगमशब्दं, 'मन्त्रे घसंवरणश....' (२।४।८०) इति मन्त्रशब्दं च व्यापकतरं गृह्णाति । प्रायशस्त्वाचार्यश्छन्दश्शब्दमेव प्रयुङ्क्ते । छन्दश्शब्देन च छन्दोनिबद्धो मन्त्र एव विवक्षित इति नियमो न कृतः । 'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनं (अन्यतरस्यां)' (१।२।६१) इति सूत्रेण विहितं ह्येकवचनं 'पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता' इति छन्दोहीने यजूषि दृश्यते । अतः 'छन्दसी' ति पदं वैदिकभाषासामान्यवाचकं, इतराणि तु विशेषवाचकानीति बोध्यं । निगमशब्दोऽप्यर्थस्वारस्यात् सामान्यवाचक एव स्यात्; किन्तु स त्रिचतुरेष्वेव सूत्रेषूपात्तः । 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे'(१।१।१६)इत्यार्षशब्दोऽप्येकत्र सूत्रे छन्दःपर्यायो दृष्टः । भाष्यकारोऽपि भाषाशास्त्रदृष्ट्या वेदेष्वस्त्येव प्राचीनतातारतम्यामिति मन्यते । यदाह प्रारम्भ एव–"अथ शब्दानुशासनं । ....केषां शब्दानां ? लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत्गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि– 'शन्नो देवीरभिष्टये' (अथर्वा) 'इषेत्वोर्ज्जेत्वा' (यजुः) 'अग्निमीले पुरोहितं' (ऋक्)'अग्न आयाहि वीतये' (साम)" इति । अत्र वेदानां निर्देशे अभ्यर्हितत्वनिबन्धनं क्रममुत्सृज्य अथर्वादिसामान्तं परिगणनमर्वाचीनताक्रमानुरोधादेवेति स्पष्टम् । लौकिकाः शब्दा अद्यतनाः; ततः प्राचीना अथ-

वेदेषु दृष्टाः, ततोऽपि यजुषि, ततश्च ऋचि, सामसु प्राचीनतमा इति। एतेन वेदानामनादित्वस्यापौरुषेयत्वस्य वा न क्षतिः। अकर्तृकत्वं नामाज्ञातकर्तृकत्वमित्येव तार्किको ब्रूयात्। ब्रह्मणो मुखाद् ब्राह्मणैरधिगता श्रुतिरिति वादस्तु युक्त्यसहत्वादर्थवादमात्रमिति वेदान्तिनोऽपि सम्मन्येरन्। अत ईदृशेषु विचारेषु आस्तिक्यभङ्गो न शङ्कनीयः। किञ्चिद्दीर्घोऽप्ययमुपोद्घातो लौकिकवैदिकभेदस्यावधारणार्थमुपकारिष्यति।

अथ लौकिकप्रक्रियायामुपात्तैरेव प्रकरणैर्विभज्य छान्दसानि सामान्यसूत्राणि, यथाप्राधान्यं विशेषसूत्राणि च व्याख्यास्यामः। —तत्र प्रथमम्

संज्ञाप्रकरणम्।

लोकवेदसाधारणमेव संज्ञापरिभाषं कृतमाचार्येण। तथापि कासाञ्चित् संज्ञानां छन्दसि विषयस्य संकोचो विकासो वोपादिष्टः। सोऽत्र निर्दिश्यते। घिसंज्ञाविधौ 'पतिः समास एव' (१८) इति नियममुपदिश्य

(१७६६) षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा। १। ४। ९।

समासाभावेऽपि षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि वा घिसंज्ञः स्यात्।

क्षेत्रस्य पतिना वयम्

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुपशेष एहि।

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिसम्बभूथ। ऋक्-सू-१०-१८-८

'सीतायाः पतये नमः'।

इति लोकेऽपि प्रयोगश्छान्दसानुकरणं स्यात्।

अथ भपदसंज्ञाविधौ—

(१७६७) अयस्मयादीनि च्छन्दसि। १। ४। २०।

॥ * ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्॥

अयस्मयादयः शब्दा भसंज्ञाकार्यं पदसंज्ञाकार्यं च लभेरन्नित्यर्थः । अयस्मयम् इत्यत्र भसंज्ञया न रुत्वम् । यथा—

अयस्मयानि पात्राणि । न सुष्टुभास ऋक्वता गणेन ।

उत्तरोदाहरणे ऋक्वता इत्यत्र पदत्वात् कुत्वं, भत्वात् न जश्त्वम् । एवमन्यत्रापि भकार्याणि पदकार्याणि च युगपद्व्यत्ययेन वा द्रष्टव्यानि ।

उपसर्गाः क्रियायोगे (१३४) गतिश्च (१३४) इत्यतः परम्

(१७६८) ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।

(१७६९) छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ।

(१७७०) व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ ।

उपसर्गा लोके धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः; छन्दसि तु न कोऽपि स्थाननियमः । यथा—

हन्ति नि मुष्टिना—निहन्ति ।

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः—आयाहि

सन्धिप्रकरणम् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णनिषेधो

(१७७१) वाच्छन्दसि । ६ । १ । १०६ ।

दीर्घाज्जसीचि च निषिद्धः पूर्वसवर्णदीर्घः छन्दसि वा । यथा—

मानुषीरीळते विशः—मानुष्य इत्यर्थः ।

उशतीरिव मातरः—उशत्यः ।

एङः पदान्तादति (९९) इति पूर्वरूपविधिप्रस्तावे—

(१७७२) प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ ।

एङः पदान्तादित्येतदन्वयानुरोधात् एङ् पदान्त इति प्रथमया विपरिणम्यते । पदान्त एङ् अति परे प्रकृत्या स्यात् । स चेदत् वकारयकारपरो न भवति । पादस्यान्तः अन्तःपादम् । ऋक्पाद एव विवक्षितः । यथा—

ते अग्ने अश्वमायुञ्जन्। ते अस्मिञ्जवमादधुः। उपप्रयन्तो अध्वरम्।
प्रत्यु— (अव्यपरे किम्?) तेऽवदन्। तेऽयस्मयम्।
(अन्तःपादं किम्?) कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति।

'अव्यपर' इति निषेधस्य निषेधमाह—

(१७७३) **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च**। ६। १। ११६।

अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्यु, इत्येतेषु परेष्वपि अन्तःपादमेङ् प्रकृत्या। यथा—

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्। मित्रमहो अवद्यात्। मा शिवासो अवक्रमुः। ते नो अव्रताः। शतधारो अयं मणिः। ते नो अवन्तु पितरः। कुशिकासो अवस्यवः।

यजुषि पादानामभावा-दप्राप्तं विदधाति।

(१७७४) **यजुष्युरः**। ६। १। ११७। उरो अन्तरिक्षम्।

(१७७५) **आपो-जुषाणो-वृष्णो-वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे**। ६। १। ११८।

यथा— आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु।
जुषाणो अप्तुरज्यस्य। वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः।
वर्षिष्ठे अधि नाके। अम्बे अम्बाले अम्बिके।

उदाहरणेष्वन्तिमं तथैव यजुषि स्थितम्। 'अम्बार्थनद्यो'- रिति ह्रस्वो बाहुलकाच्छन्दसि न भवति। अम्बादयः शब्दा द्राविडीत उपात्ताः स्युरिति संभावनामयं प्रयोगः स्थिरयति। यजुषि भाषान्तरतः प्रातिपदिकमात्रमुपात्तम्। लोके तु संबुद्धिरूपमप्यनुकृतं भवितुमर्हति। द्राविड्यां हि 'अम्म' 'अक्क' 'अल्ल' (?) इत्येव हि सम्बुद्धिः। 'अम्माळ्' (அம்மாள்) इति द्राविडं पदं 'अम्बाला' इति, 'अक्काळ्' (அக்காள்) इत्येतत् 'अक्काला' इति च संस्कृतीकृतं प्रतिभाति। यास्केनैतानि पदानि न निरुक्तानि।

(१७७६) **अंग इत्यादौ च**। ३। १। ११९।

यथा—ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे आदीध्यत्।

(१७७७) **अनुदात्ते च कुधपरे**। ६। १। १२०।

अनुदात्ते कवर्गधकारपरे चाति एङ् प्रकृत्या स्यात् यजुषि। यथा—
अयं सो अग्निः। अयं सो अध्वरः।

(१७७८) **अवपथासि च** । ६ । १ । १२१ । यथा—

त्रि रुद्रेभ्यो अवपथाः ।

अनेन प्रकरणेन प्रश्लेषसन्धिर्लोके सार्वत्रिको यजुषि प्रायिक ऋक्संहितायां विरळश्चासीदिति ज्ञायते । एतत्प्रदर्शनार्थमेवाव्यापकमपि सूत्रपञ्चकमत्रोपात्तम् ।

(१७७९) **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** । ६ । १ । १२० ।

असवर्णेऽचि परे पदान्ता इकः प्रकृत्या स्युस्तेषां दीर्घत्वे ह्रस्वश्च इति शाकल्यस्य मतं निर्दिशत्याचार्यः । अस्योदाहरणानि लोके न दृष्टानीति छन्दसीदं व्याख्यातमस्माभिः । यथा—

चक्री + अत्र = चक्रि अत्र, चक्र्यत्र ।

शाकल्याभिमतः प्रकृतिभावोऽयं 'इको यणचि' इति सन्धेः कृत्स्नं विषयं व्याप्नोति । 'एचोऽयवायावः' इति सन्धौ च यवयोर्लोपमिच्छति शाकल्यः । स एव लोपो रोर्यादेशस्य च भवति । प्रश्लेषसन्धिरृक्संहितायां विरल इति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । एवञ्च अव्याकृते प्राचीनसंस्कृते व्यञ्जनयोरिव स्वरयोरपि संयोगः सुलभ आसीदिति स्फुटमनुमीयते । प्रातिशाख्येषु एचां सन्ध्यक्षरत्वकीर्तनं, तदानुगुण्येन 'आद् गुणः,' 'वृद्धिरेचि' इति एकादेशसन्धिविधिः, एकतः प्राकृतेषु अन्यतः लेतिन-ग्रीकाप्रभृतिषु सगोत्रभाषान्तरेषु च स्वरयोर्योगदर्शनं, चालनीपर्याये तितउशब्दे सन्ध्यभावसद्भावश्चानुमानमिदं द्रढयति । ऋक्षु 'व्याप्तिः' 'स्वस्ति' इत्यादौ 'वियाप्तिः' 'सुवस्ति' इति स्वरभक्तिप्रयोगो दृश्यते; पाणिनिश्च पदमध्ये 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम् ....' इति इयङुवङौ विदधाति; पदान्तेऽपि आदिवृद्धिप्रयोगे 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां.......' इत्युक्तरीत्या यणादेशस्थाने इयङुवङावेव फलतः; 'व्योर्लघुप्रयत्नतरं' आह शाकटायनः; इत्यादीनां अर्थानां स्वारस्ये पर्यालोच्यमाने अद्य संस्कृते सनिर्बन्धमनुष्ठीयमानस्य भाषान्तरविलक्षणस्य सन्धिदार्ढ्यस्य प्रागवस्था प्रत्यक्षीभवति । प्रथमं—'स्त्री + एति = स्त्रिएति' इति ह्रस्वसमुच्चितं शाकल्योक्तं प्रकृत्यावस्थानं; ततः 'स्त्रीयेति' इति शाकटायनीयलघुप्रयत्नतरमध्यमागमः; पश्चात

'स्त्रीयेति' इति स्फुटस्यैव यकारस्यागमः; अन्ते च 'स्त्र्येति' इति इकारस्य यादेश इति । एकस्वरघटिते पदे स्वरस्य विकारेण पदस्य रूपहानिरापद्यत इति यणादेशस्थाने यणागमकरणमद्यापि विरलतया दृश्यते । तथाहि 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श' इति कालिदासः । 'भूवादि'-रित्येव प्रथमं धातुगणं व्यपदिशत्याचार्यः ।

दीर्घाणामेवायं प्रकृतिभाव इति केचिद्व्याचक्षते ।

॥*॥ **न समासे** ॥ इति समास एनं निषेधति कात्यायनः ।

प्लुतविधिः ।

(१७८०) वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ८ । २ । ८२ । इत्यधिकृत्य ।

(१७८१) प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ।

अभिवादितेन गुरुणा प्रयुक्ता आशीः प्रत्यभिवादः; तत्र प्रयुक्तस्य अशूद्रविषयकस्य वाक्यस्य टेः प्लुतः स्यात् । स चोदात्तः । यथा—

आयुष्मानेधि देवदत्त३ ।

(शूद्रविषये तु) आयुष्मानेधि तुषजक ।

॥*॥ **स्त्रियामपि प्रतिषेधो वाच्यः** ॥ आयुष्मती भव गार्गि ।

॥*॥ **भो राजन्यविशां वा** ॥

आयुष्मानेधि देवदत्त भो३ः,-भाः - आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्,-र्मन् ।

आयुष्मानेधीन्द्रपालित३,-त ।

(१७८२) दूराद्धूते च । ८ । २ । ८४ ।

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । यथा—

आगच्छ भो माणवक३ ।

(१७८३) हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ।

अनयोर्निपातयोः प्रयोगे अनयोरेव प्लुतो न तु वाक्यान्तगतसम्बुद्धेः । यथा—

हे३ देवदत्त; देवदत्त हे३ ।

(१७८४) गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ । २ । ८६ ।

प्राचां मते प्रत्यभिवादादौ अनन्त्यस्याप्यृकारवर्जितस्य गुरोरचः पर्यायेण प्लुतः । यथा—

दे ३ वदत्त; देवद ३ त्त; देवदत्त ३ ।

इह प्राचां इति योगं विभज्य सर्वमिदं प्राचां मत एवेत्यर्थं कृत्वा कृत्स्नं प्लुतविधिं विकल्पयन्ति व्याख्यातारः । अनेनार्वाचीनसंस्कृते प्लुतो लुप्त इति ज्ञायते ।

(१७८५) ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

मन्त्रस्यादौ प्रयुक्तः प्रणवः प्लवते । यथा— ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् ।

(१७८६) ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ ८८ ।

ये३ यजामहे ।

(१७८७) प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ।

यज्ञकर्मणि ऋचां पादानां टेः प्रणव आदेशः । यथा—

अपां रेतांसि जिन्वतो३म् । (स्वाध्याये तु) अपां रेतांसि जिन्वति । इत्येव ।

(१७८८) याज्यान्तः । ८ । २ । ९०

याज्यमन्त्राणामन्तः प्लवेत । यथा— स्तोमैर्विधेमाग्नये ३ ।

इतः परं पञ्चदश सूत्राणि प्लुतविधायकान्येवंप्रायाणीति ग्रन्थविस्तरभयादुपेक्ष्यन्ते ।

(१७८९) प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ।

ऐदौतोः प्लुतप्रसक्तौ तदवयवयोरिदुतोरेव प्लुतः कार्यः । ऐ=आ+इ; औ=आ+उ । यथा—ऐतिकायन इत्यस्य प्लुतौ

अ इ ३ तिकायन । औपगव „ „ अ उ ३ पगव ।

(१७९०) एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ । ८ । २ । १०७ ।

अप्रगृह्यस्य एचः अदूराद्धूतविषये प्लुते अवयवविभागं कृत्वा पूर्वार्द्धभूतस्य अकारस्य प्लुतं कुर्यात् । उत्तरार्द्धे तु इदुदात्मना भवितव्यम् । ऐचो विशेषविधानात् एङ एवायं फलति ।

॥ * ॥ **प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति परिगणनं कर्तव्यम् ॥**

प्रत्यभिवादे — आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ (अग्निभूते)

'है' 'हे' इत्यनयोरुक्तस्य प्लुतस्य प्रयोगे नायं विधिः। 'अदूराद्धूत' इति निषेधात्, परिगणनाच्च।

(१७९१) तयोर्य्वावचि संहितायाम्। ८। २। १०८।

तयोरिदुतोर्यकारवकारादेशौ स्यातामचि परे संहितायां विषये। तयोरित्यनेन एदोतौर्विश्लेषणादुत्पन्नाविदुतौ गृह्येते। यथा—

अग्ने+आशा=अग्न३याशा। पटो+आशा=पट३वाशा।

एवमेचां सन्ध्यक्षरत्वं कण्ठत उक्तमाचार्येण; तत्र एङि अकारांशस्य प्रधान्यं; ऐचि तु इदुदंशस्य। प्लुतिश्च प्रधानांशस्यैव; अत एचां प्लुतस्य चतस्रो मात्राः सम्भवन्ति। स्वरद्वयघटितत्वादेव तेषां न ह्रस्वः; प्लुतोऽपि सामान्यरीत्या असम्भवन्नंशमादाय क्रियते; दीर्घ एव तेषां स्वभावः। प्राकृतेषु ह्रस्वोऽपि दृश्यते। अतो ज्ञायते सन्ध्यक्षराणां एकतया प्रतीतिः क्रमोपचितेति।

अथासिद्धकाण्डगता व्यञ्जनविकाराः—

(१७९२) छन्दसीरः। ८। २। १५।

'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (१४७४) इति प्रकरणस्थमिदं सूत्रम्। छन्दसि इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च मतोर्वत्वं भवति। यथा—

हरिवो मेदिनं त्वा। दधीवांश्चरुः। गीर्वान्। धूर्वान्। आशीर्वान्।

(१७९३) अनो नुट्। ८। २। १६।

अन्नन्तात् परस्य मतोर्नुडागमः। तेन अन्नन्तानां मतुपि नलोपाभावः फलति। यथा—

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः।—अक्षिमन्तः।

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् अतृतीयादिष्वपि 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनेन।

अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति—अस्थिमन्तम्।

(१७९४) नाद् घस्य । ८ । २ । १७ ।

नकारान्तात्तरप्तमपोर्नुडागमः । यथा—सुपथिन्तरः दस्युहन्तमः ।

'ससजुषो रुः' इति प्रकरणे—

(१७९५) अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ।

अम्नस्, ऊधस् अवस् इत्येषां छन्दसि रुर्वा रेफो वा भवेत् । यथा—
अम्नरेव, अम्न एव । ऊधरेव, ऊध एव । इत्यादि ।

(१७९६) भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ । यथा-
भुवरित्यन्तरिक्षं, भुव इत्यन्तरिक्षम् ।

'नश्छव्यप्रशान् (७८)' इत्यतः परं

(१७९७) उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ।

नान्तस्य पदस्य अम्परे छवि रुत्वं ऋचि विकल्पेनैव । यथा—
तस्मिंस्त्वा दधाति । तस्मिन् त्वा दधाति ।

(१७९८) दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ।

दीर्घात् परस्य पदान्तस्य नस्य अटि परे रुत्वम् । निमित्तनिमित्तिनौ चेदेकस्मिन्नेव ऋक्पादे भवतः ।

यथा—महाँ इन्द्रो य ओजसा--महानिन्द्रः ।

'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (७९)' इत्यादिप्रक्रियात्रानुसन्धेया । रोर्यत्वे कृते लोपः ।

परिधीँ रति=परिधीनति ।

अत्र रोरकारपूर्वत्वाभावान्न यत्वम् । अतश्च 'रति' इति रस्य श्रवणम् । एवं 'सूनूँ- र्युवन्यूँ- रुत्' इत्यादावपि इकारोकारपूर्वो रुः श्रूयत एव ।

(१७९९) नॄन् पे । ८ । ३ । १० ।

'नॄन्' इत्यस्य पकारे परे रुः स्यात् । नकारस्य रुत्वे विसर्गोपध्मानीयौ । तस्मात् पूर्वस्यानुनासिकानुस्वारौ एवं चत्वारि रूपाणि । नॄंः पाहि, नॄँः पहि इत्यादि ।

(१८००) स्वतवान् पायौ । ८ । ३ । ११ ।

पूर्ववद्रो रूपचतुष्टयम् । यथा— भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने ।

(१८०१) हे मपरे वा (मः) । ८ । ३ । २६ ।

(१८०२) नपरे नः । ८ । ३ । २७ ।

मपरे हकारे परे मस्य म एव, नपरे नकारश्च, वा स्यात्। यथा—

किम् ह्मलयति, किं ह्मलयति। किन् ह्नुते, किं ह्नुते।

॥ * ॥ **यवलपरे यवला वा** ॥ यथा—

कियँह्यः, किंह्यः। किवँह्वलयति, किंह्वलयति।

किलँह्लादयति, किंह्लादयति।

(१८०३) **ङ्णोः कुक्टुक् शरि** । ८ । ३ । २८ ।

पदान्तयोर्ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा शरि। यथा—

प्राङ्क्षष्ठः, प्राङ्षष्ठः। सुगण्ट्षष्ठः, सुगण्षष्ठः।

(१८०४) **डः सि धुट्** । ८ । ३ । २९ ।

(१८०५) **नश्च** । ८ । ३ । ३० ।

पदान्तात् डकारात् नकाराच्च परस्य सस्य धुडागमः।—यथा—

षट्त्सन्तः, षट्सन्तः। सन्त्सर्वः, सन्सर्वः।

विसर्जनीयस्य सत्वविधौ—

(१८०६) **छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः** । ८ । ३ । ४९ ।

विसर्गस्य सादेशः कुप्वोः, प्रशब्दे आम्रेडिते च न।

यथा—उरुणःकारुः, उरुणस्कारुः। अयःपात्रं, अयस्पात्रम्।

(१८०७) **कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः** । ८ । ३ । ५० ।

एषु परेषु विसर्गस्य सः, नत्वदितिशब्दगतस्य। यथा—

विश्वतस्कः, विश्वतस्करत्। पयस्करति। उरुणस्कृधि इत्यादि।

(१८०८) **पञ्चम्याः परावध्यर्थे** । ८ । ३ । ५१ ।

पञ्चमीविसर्गस्य सः अध्यर्थके परिशब्दे परे। यथा—दिवस्परि प्रथमं जज्ञे। अग्निर्हिमवतस्परि।

(१८०९) **पातौ च बहुलम्** । ८ । ३ । ५२ ।

'पातु' इत्यस्मिन् परे विसर्गस्य बहुलं सत्वम्। यथा—

दिवस्पातु। राजस्पातु। परिषदः पातु।

(१८१०) **षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु** । ८ । ३ । ५३ ।

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये। दिवस्पुत्राय सूर्याय। इत्यादि। षत्वविधौ—

(१८११) **युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्** । ८ । ३ । १०३ ।

युष्मदादेशाः, तद् ततक्षुस् एतेषु तकारादिषु परेषु इण्कोः परस्य सस्य षः, स चेत्सकार ऋक्पादमध्ये भवति । यथा—

अग्निष्टं नामासीत् । अग्निष्टे पतिः ।
अग्निष्टद्विश्वमावृणाति । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

(१८१५) **यजुष्येकेषाम्** । ८ । ३ । १०४

पूर्वोक्तं यजुष्यपि केचिदिच्छन्ति । यथा—
अर्चिर्भिष्ट्वम्, अर्चिर्भिस्त्वम् ।

(१८१३) **पूर्वपदात्** । ८ । ३ । १०६ ।

छन्दसि पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सस्य वा षः । यथा—

द्विषन्धिः । त्रिषन्धिः । मधुष्ठानम् । आपोहिष्ठा ।
युवं हि स्तः स्वर्पती ।

णत्वविधौ—

(१८१४) **छन्दस्यृदवग्रहात्** । ८ । ४ । २६ ।

अवग्रहो नाम समस्तपदानां पृथक्कृत्य पाठः । तद्विषये पूर्वपदस्थात् ऋतः परस्य नस्य णः । यथा— नृमणाः । पितृयाणम् ।

सुबन्तप्रकरणम् ।

'एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः (२२४) इति लोपप्रस्तावे-

(१८१५) **शेश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । १ । ७० ।

जश्शसोरादेशस्य शेर्बहुलं लोपः । यथा—

या क्षेत्रा । या वना ।—यानि क्षेत्राणि, यानि वनानि ।

शौ लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा'विति दीर्घः, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः—या इति रूपं सिध्यति ।

'एतत्तदोः सुलोपः....'(३२७)—

(१८१६) **स्यश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । १ । १३२ ।

'स्यः' इति त्यच्छब्दप्रथमैकवचनस्य सुलोपो बहुलं हलि । यथा—

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति । यत्र स्यो निपपेत् ।

(१८१७) मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः (लोपः) । ६ । ४ । १४१ ।

टाविभक्तौ आत्मन्शब्दस्य आदिलोपः । यथा—

त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु । आत्मना ।

॥ * ॥ **आङोऽन्यत्रापि लोपः** ॥ त्मन्यासमञ्जत मद्यम् ।

'अतो भिस ऐस्' (२०४)

(१८१८) बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० । यथा—

अग्निर्देवेभिः । बाहुलकादनतोऽपि नद्यैरिति ।

(१८१९) सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाछेयाडाड्यायाजालः । ७ । १ । ३९ ।

सुपामेते आदेशाः प्रयोगानुसारेण द्रष्टव्याः । प्रयोगबाहुल्यानुसारेणोदह्रियन्ते—

सु—अनृक्षरा ऋजवस्सन्तु पन्थाः—पन्थान इति जसः सुः ।

लुक्—परमे व्योमन्—व्योम्नीति ङेर्लुक् ।

पूर्वसवर्णः—धीती मती सुष्टुती । धीत्या इत्यादेष्टाप्रत्ययस्य पूर्वसवर्णः ।

आत्—न ताद् ब्राह्मणान्निन्दामि—तान् इति शस आत् ।

शे-न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रा बृहस्पती युष्मास्वस्मभ्यामिति सुभ्यसोः शे ।

या—उरुया, धृष्णुया—उरुणा धृष्णुना—इति टाप्रत्ययस्य या ।

डा—नाभा पृथिव्यां—नाभाविति ङेर्डा

ड्या—अनुष्ट्या च्यावयतात्—अनुष्टुभेति टाप्रत्ययस्य ड्या ।

याच्—साधुया—साध्विति सोर्याच् ।

आल्—वसन्ता यजेत—वसन्ते इति ङेराल् ।

॥ * ॥ **इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्** ॥

यथा—इया—उर्विया परिधानं—उरुणेति टाप्रत्ययस्य ।

डियाच्—सुक्षेत्रिया, सुगात्रिया—,, ,,

ई—दृतिं न शुष्कं सरसी शयानं—सरसीति ङेः ।

॥ * ॥ **सुपां सुपस्तिङां तिङ इति वक्तव्यम्** ॥

सुपां तिङां च व्यत्ययो द्रष्टव्य इत्यर्थः । यथा—

धुरि दक्षिणायाः—दाक्षिणायामिति सप्तम्याः षष्ठी ।

चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति—तक्षन्तीति वचनस्य व्यत्ययः ।

अत्र शेइत्यादेशः सप्तम्या लुकि ईदूदन्तौ च प्रगृह्यौ तथा हि—

(१८२०) शे । १ । १ । १३ ।

शेइत्ययमादेशः प्रगृह्यः स्यात् । यथा–

अस्मे इन्द्राबृहस्पती ।

(१८२१) ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १ । १ । १९ ।

सप्तम्यर्थे वर्तमानमीदूदन्तं च प्रगृह्यम् । यथा–

सोमो गौरी अधिश्रितः ।–गौर्यामित्यर्थः ।

(१८२२) आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ।

जसिर्जस् । तस्य अवर्णान्तादङ्गात् परस्यासुगागमः । यथा–

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः ।—ब्राह्मणाः सोम्याः ।

आमि—'ह्रस्वनद्यापो नुट् (२४६ '—

(१८२३) श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ।

(१८५४) गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ । यथा—

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां—सूत्रग्रामणीनाम् ।

विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूरगोनाम् ।

नामरूपावलिः ।

[अत्र वलयान्तर्न्यस्तानि रूपाणि विरलप्रयोगाणि]

अकारान्तः पुल्लिङ्गो यज्ञशब्दः

	ए	द्वि.	बहु.
प्र.	यज्ञः	यज्ञा (यज्ञौ)	यज्ञासः (यज्ञाः)
द्वि.	यज्ञम्	,, ,,	यज्ञान्
तृ-	यज्ञेन (यज्ञेना-यज्ञा)	यज्ञाभ्यां	यज्ञेभिः (यज्ञैः)
च.	यज्ञाय	,,	यज्ञेभ्यः
प.	यज्ञात्	,,	,,
ष.	यज्ञस्य	यज्ञयोः	यज्ञानां
स.	यज्ञे	,,	यज्ञेषु ।

यज्ञेना इति सांहितो दीर्घ एव । यज्ञा इत्यत्र टाप्रत्ययस्य आदादेशः, सवर्णदीर्घो वा ।

क्लीबे वनशब्दः

प्र— वनं वने वना (वनानि)

पुनस्तद्वत्, शेषं पुंवत् ।

इकारान्तः

	पुं—ए.	स्त्री—ए.	क्ली—बहु
तृ—	अग्गिना (अग्गया)	———	प्र, द्वि } वारी ।
च—	———	ऊतये (ऊती)	
स—	अग्गौ (अग्गा)	ऊतौ (ऊती)	

शेषं संस्कृतवत् । उकारान्तोऽप्येवमेव । तत्र ङौ 'सानवि' इति केवलो गुणोऽपि क्वचिद्दृश्यते ।

अकारान्तस्त्रीलिङ्गः—

प्र— मनीषा मनीषे मनीषाः (मनीषासः)

तृ— मनीषया (मनीषा)

शेषं संस्कृतवत् ।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः—

प्र—	गौरी	गौरी (गौर्यौ)	गौरीः (गौर्यः)
द्वि—	गौरीं	,, ,,	गौरीः
तृ—	गौर्या (गौरी)	गौरीभ्यां	गौरीभिः
च—	गौर्यै	,,	गौरीभ्यः
प—	गौर्याः	,,	,,
ष—	,,	गौर्योः	गौरीणां
स—	गौरी (गौर्या)	,,	गौरीषु ।

ऋचि ईकारान्तषष्ठीपञ्चम्येकवचनान्तानि विरळानि । ब्राह्मणेषु एतत्स्थाने चतुर्थ्येकवचनमेव दृश्यते । यथा— स्त्रियै पयः (ऐत. ब्रा ।) ऊदन्तानि ईदन्तवदेव । ऋकारान्तेषु औङि पितरा इति रूपमेव विशेषः ।

क्वचित् 'पितरां' 'स्वस्रां' इति आमि नुडभावश्च दृश्यते । हलन्तेषु विरळानि वैलक्षण्यानि; तानि च सामान्यत एतानि— (१) पुंस्त्रियोः औङ आत्वं; (२) ङेर्लुक्; (३) क्लीबे शेरात्वम् ।

अथ सर्वनाम्नां रूपेषु विशेषाः---

अस्मच्छब्दः

प्र—	अहं	आवं	वयम्
द्वि—	माम् (मा)	आवां नौ	अस्मान्, नः
तृ—	मया	आवाभ्यां	अस्माभिः
च—	मह्यं-मे	„ नौ	अस्मभ्यं (अस्मे) नः
प—	मत्	„	अस्मत्
ष—	मम, मे	आवयोः नौ	अस्माकं, नः
स—	मयि	„	अस्मासु, (अस्मे)

युष्मच्छब्दः

प्र—	त्वं	युवं	यूयं,
द्वि—	त्वा (त्वां)	युवां	युष्मान्, वः
तृ—	त्वया (त्वा)	युवाभ्यां (युवभ्यां)	युष्माभिः
च—	तुभ्यं, ते	„ वां	युष्मभ्यं, वः
प—	त्वत्	„	युष्मत्
ष—	तव, ते	युवयो (युवोः)	युष्माकं वः
स—	त्वयि (त्वे)	„ „	युष्मासु (युष्मे)

त्यदादीनां अत्वे कृते अदन्तत्वात् अदन्तसाधारणा विशेषा द्रष्टव्याः— पुंसि औङ आत्वं; भिस ऐसादेशाभावः; पुंस्त्रियोः टा इत्यनेन सवर्णदीर्घः, आज्जसेरसुक् च; क्लीबे शेर्लुक् ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

'अदिप्रभृतिभ्यः शपः । (२ । ४ । ७२)' इति लुग्विधेः, 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (२-४-७५) इति श्लुविधेश्चानन्तरमेव **'बहुलं छन्दसि'** इति सूत्रितमाचार्येण । तेन लुक्श्लू अन्येष्वपि गणेषु भवतः । यथा—

त्राध्वं नो देवाः—त्रायतिर्भ्वादिः ।

वृत्रं हनति । अहिः शयते—आदादिकयोरपि न लुक् ।

पूर्णां विवष्टि—वश कान्तौ आदादिकः—तत्र श्लुः ।

दाति प्रियाणि—ददातेः शपो लुक् ।

विकरणप्रत्ययविधानान्ते सूत्रम्—

(१८२५) व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ।

शबादीनां बहुलं व्यतिक्रमः स्यात् । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेकत्रैव द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत् प्रवृत्तिश्च द्रष्टव्येत्यर्थः । यथा—

अण्डा शुष्मस्य भेदति—भिनत्तेः शप् । स न मराति—म्रियतेः शप् ।

इन्द्रो वस्तेन नेषतु—सिप्शपौ द्वौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रं—उ-सिप्-शपः त्रयः ।

विकरणप्रत्ययानामुत्पत्तिरेतावता स्फुटीभवति । रूपसौष्ठवाय प्रथमं धातोः पुरुषप्रत्ययानां च मध्ये यथायोगमायोजितास्ते क्रमेण तत्तद्धातुषु प्रतिनियता आसन्निति । एकस्यैव धातोर्विकरणद्वये प्रयोगोऽद्यापि दृश्यते । यथा— क्लिश्नाति, क्लिश्यति । भ्रमति, भ्राम्यति ।

'धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकम्
चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति केसरपुष्परेणून्
यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥'

नामप्रकरणे यथा भपदसंज्ञयोरव्यवस्थोक्ता तथा धातुप्रकरणे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः—

(१८२६) छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ।

धातोर्विहिताः प्रत्ययाः प्रक्रियानुरोधेन उभयसंज्ञा अपि स्युः ।

यथा— वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः—वर्द्धयन्त्वित्यर्थः। शप आर्द्धधातुकत्वाण्णि-लोपः। विश्रृण्विरे—लिटः सार्वधातुकत्वात् श्नुः श्नभावश्च।

अनेन धातुभ्य उत्पन्नानां प्रत्ययानां सार्वधातुकार्द्धधातुकत्वाभ्यां द्वैविध्यं प्रकल्प्य प्रक्रियाव्यवस्थापनमर्वाचीनमिति स्फुटम्। एवमेव भप-दसंज्ञाभ्यां नामविषये।

अथ तिङ्प्रत्ययानां प्रायिकाः केचिद्विकारा उच्यन्ते—

(१८२७) **अमो मश्**। ७। १। ४०।

मिबादेशस्य अमो मशादेशोऽपि स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। शित्त्वं सर्वादेशत्वार्थम्। म् इत्यादेशस्वरूपम्। तिप्सिपोरिव मिपोऽपि इकारलोपः फलति। यथा—

वधीं वृत्रम्। क्रमीं वृक्षस्य शाखाम्।

लुङि बाहुलकादडभावः; मिपोऽपृक्तत्वादीडागमे सिज्लोपः।

(१८२८) **लोपस्त आत्मनेपदेषु**। ७। १। ४१।

तः=तकारस्य। आत्मनेपदप्रत्ययेषु तकारस्य लोपः कदाचित् स्यात्। यथा—

गन्धर्वाप्सरसो अदुह—अदुहतेति तकारस्य लोपः।

'शीङो रुट्' इत्यतः परं 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्तत्वात् रुडागमः।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं—दुग्धामिति तकारस्य लोपः।

दक्षिणतः शये।—शेते इति ”

(प्रत्यु)—(आत्मनेपदेषु किं?) वत्सं दुहन्ति कलशम्।

(प्रायिकत्वात्) आत्मानमनृतं कुरुते।

(१८२९) **ध्वमो ध्वात्**। ७। १। ४२। यथा—

अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्—वारयध्वमित्यर्थः।

(१८३०) **तस्य तात्**। ७। १। ४४।

लोण्मध्यमबहुवचनस्य तस्य क्वचित् तादित्यादेशः। यथा—

गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात्।—कृणुतेत्यर्थः।

(१८३१) **तप्तनप्तनथनाश्च** । ७ । १ । ४५ ।

लोण्मध्यमभूततप्रत्ययस्यैव । यथा—

श्रृणोत ग्रावाणः—तप्, पित्त्वात् गुणः ।

ता न ऊर्जे दधातन—धत्तेत्यर्थः ।

जुजुष्टन—जुषेश्छान्दसः श्लुः; जुषतेत्यर्थः ।

यदिष्ठन-इच्छतेत्यर्थः । इषेस्थने शपो लुक् ।

(१८३२) **इदन्तो मसि** । ७ । १ । ४६ ।

मस् इत्युत्तमबहुवचनं 'मसि' इतीदन्तमपि स्यात् । यथा—

पुनस्तां दीपयामासि । शलभं भञ्जयामासि ।

अथ लकाराः—

(१८३३) **छन्दसि लुङ्लङ्लिटः** (अन्यतरस्यां) । ३ । १ । ६ ।

सर्वेषु कालेषु वा लुङ्लङ्लिटश्छन्दसि । यथा—

अहं तेभ्योऽकरं नमः—वर्तमाने लुङ्, कृञश्चलेश्छन्दस्यङ् ।

अग्निमद्य होतारमावृणीतायं—वृणोतीत्यर्थे लङ् ।

अद्याममार—म्रियते इत्यर्थे लट् ।

(१८३४) **लिङर्थे लेट्** । ३ । १ । ७ ।

विध्यादिषु हेतुहेतुमद्भावादिषु च लिङर्थेषु वा लेट् ।

(१८३५) **उपसंवादाशङ्कयोश्च** । ३ । १ । ८ ।

उपसंवादः परिभाषणं, कर्तव्ये पणबन्धः यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवत इदं करिष्यामीत्येवंरूपः । कारणतः कार्यानुसरणमाशङ्का । अनयोरपि लेट् । यथा—

अहमेव पशूनामीशै—उपसंवादः ।

नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम—आशङ्का ।

लेट्प्रक्रिया ।

(१८३६) **लेटोऽडाटौ** । ३ । ४ । ९४ ।

लेटस्तिङामडाटावागमौ पर्यायेण स्याताम् । यथा—

जोषिषत् । पताति ।

(१८३७) **आत ऐ** । ३ । ४ । ९५ ।

लेट्सम्बन्धिन आकारस्य ऐकारः। तेन आतां=ऐतां। आथां=ऐथाम्। आत्मनेपदप्रथममध्यमद्विवचनयोरिति फलति । 'लेटोऽडाटौ' इत्याडागमस्य तु विधानसामर्थ्यादैत्वं न ।

(१८३८) **वैतोऽन्यत्र** । ३ । ४ । ९६ ।

आत ऐ इत्यस्य विषयं वर्जयित्वा एत ऐ वा । अन्यत्रेत्युक्तेः प्रथममध्यमद्विवचनयोर्न । यथा—

मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै

प्रत्यु—मन्त्रयैते मन्त्रयैथे ।

(१८३९) **इतश्च लोपः परस्मैपदेषु** । ३ । ४ । ९७ ।

लेट इकारस्य (तिप्सिप्झिमिप्सु स्थितस्य) लोपो वा ।

(१८४०) **स उत्तमस्य** । ३ । ४ । ९८ ।

वस्मसोः सकारलोपो वा ।

एवं लेटि पुरुषप्रत्ययाः—

अत्	अतः	अन्	अतै	ऐते	आन्तै
अस्	अथः	अथ	असै	ऐथे	अध्वै
अम्	अव	अम	ऐ	अवहै	अमहै

विकल्पादैकारादेशं इतो लोपं च विनापि रूपाणि । आडागमपक्षे आत् आतः इत्यादयो दीर्घाद्याः प्रत्ययाः ।

(१८४१) **सिब्बहुलं लेटि** । ३ । १ । ३४ ।

लेटि सिप् संस्करणप्रत्ययो बहुलं स्यात् । लृलुटोः स्यतासी इव लेटि सिप् शाश्वतो विकरणप्रत्ययः । किन्तु बाहुलकात् क्वचित् स न प्रवर्तते। तेन जोषिषत् तारिषत् इत्यादौ सिब्दृश्यते, पताति च्यवयाति इत्यादौ तु न । 'जुहवत्' 'युनजत्' इत्यादिवद्विकरणान्तराण्यपि न विरलानि ।

बाहुलकैरपि विकल्पैश्च लेटि नानाविधानि रूपाणि प्रसज्यन्ते। तत्र उत्तमैकवचने मिप इकारे लुप्ते अडाडागमाभ्यां 'भवं' 'भवां' इतिवद्रूपाण्यापद्यन्ते; किन्तु तथा नोपलभ्यन्ते प्रयोगाः। दृश्यन्ते चाथर्वसु "यथाहं शत्रुहोऽसानि" इतिवल्लोट्तुल्यानि रूपाणि। कदाचिद्दक्षु 'दोहा' 'भवा' इति लुप्तप्रत्ययानि च रूपाणि। अतो 'मेर्निः' लेट्यप्यस्तीति वक्तव्यम्। बाहुलकात् सर्वमपि सम्भाव्यते च लेटि। उच्चावचेषु लेड्रूपेषु प्रयोगबाहुल्यानुसारेण प्रत्ययावलिरधोलिख्यते।—

	पर.			आत्म.		
	एं	द्वि	बहु	ए	द्वि	बहु
प्र	अत्, अति	अतस्	अन्	आतै, अते	ऐते	अन्ते, अन्त, आन्तै
म.	अस्, असि	अथस्	अथ	असे, आसै	ऐथे	अध्वे, आध्वै
उ.	आनि	आव	आम	ऐ	आवहै, आवहे	आमहै, आमहे

रूपावलिः

प्र.	भवात्, भवाति	भवातः	भवान्	एधातै, एधाते	एधैते	एधान्ते, एधान्तै
म.	भवाः, भवासि	भवाथः	भवाथ	एधासे, एधासै	एधैथे	एधाध्वे, एधाध्वै
उ.	भवानि, भवा	भवाव	भवाम	एधै	एधावहै, एधावहे	एधामहै, एधामहे

अदन्तेषु विकरणेषु प्रत्ययानामाडागम एव प्रतिनियतो दृश्यते। इह विधिनिमन्त्रणादिषु हेतुहेतुमद्भावादिषु च लिङ् विहितः। तेष्वेवार्थेषु लेट्लोटौ चातिदिष्टौ। एवमत्र लकारत्रयं भूयसा समानार्थकं संवृत्तम्। दृश्यन्ते च त्रयोऽपि वेदेषु। अथ विकल्पभूयस्त्वेन रूपाणामनियतत्वात्, लोटैव कार्यनिर्वाहाच्च क्रमाल्लुप्तप्रचारो लेट् लोके नष्ट इत्याहुः। वस्तुतस्तु चरित्रदृष्ट्या विमृश्यमाने लेटोऽवशेषा अद्यापि दृश्यन्त एव। तथाहि—एत ऐत्वं, आडागमः, मेर्निः, अनुदात्तत्वं इत्येतेषामुभयत्र सत्त्वाल्लेड्रूपाण्येव

लोट उत्तमे पुरुषे। किञ्च 'माङि लुङ्' 'स्मोत्तरे लङ् च' इति विहितौ लुङ्लङौ वस्तुतो लड्रूपाण्येव भवितुमर्हन्ति । 'मा वादीः' 'मा स्म शोचः इत्यादिषु माङ्युक्तेषु वाक्येषु लोट एव ह्यर्थस्य स्वारस्यम्। दृश्यते च 'मास्तु' 'मा कुरु' 'मा वद' इत्यादिषु लोडेव प्रयुक्तः। माङ्योगे अडागमप्रतिषेधात्, तिप्सिप्झीनामिलोपस्य उत्तमसलोपस्य च साधारण्यात्, विकरणप्रत्यययोः सिच्सिपोः सारूप्यात्, सिच ईडामगस्य 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्तेः सिप्यपि प्रवृत्तेः सिच्यप्रवृत्तेर्वा सम्भवाच्च परस्मैपदे लुङ्लेटो रूपसाम्यमपि तान्तन्तादेशाविषयेषु सम्भवति। सिचि वृद्धिरेकैव प्रक्रिया दुर्घटा। सापि महाबाहुलकबलादेकत्र त्याज्या अन्यत्रापि ग्राह्या वा। लङि तु रूपसाम्यमितोऽपि सुलभतरम्।

च्लेरादेशविधिप्रस्तावे—

(१८४२) **मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः** ।२।४।८०।

घस, ह्वर, णश, वृ, दह, आदन्तधातुः, वृच्, कृ गम, जन एभ्यः च्लेर्लुक्। यथा—

घस—अक्षन्नमीमदन्त पितरः। दह—मा न आधक्।
आदन्तः प्रा—आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्।
कृ—अक्रन् कर्म कर्मकृतः। गम—अग्मन्।

एवमन्येऽप्युदाहार्याः।

(१८४३) **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि** (च्लेरङ्वा)।३।१।५९।

इदं तेभ्योऽकरं नमः। अमरत्, अदरत्। आरुहत्।

लोटो हेः शानजुक्तः—

(१८४४) **छन्दसि शायजपि**।३।१।८४।

हलः परस्य श्नाप्रत्ययस्य छन्दसि शायजपि स्यात्। यथा—

गृभाय जिह्वया मधु।—गृहाणेत्यर्थः। हस्य भत्वं वक्ष्यते।

अमन्त्रे इति निषेधात् छन्दसि लिट्याम्न। केषाञ्चिल्लिटोऽन्यत्रापि आम् निपात्यते—

(१८४५) **अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकायांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि** । ३ । १ । ४२ ।

आद्येषु चतुर्षु लुङ्याम्, कृञो लुङि सिपि च्लेः 'मन्त्रे घस...' इत्यादिना लुकि निष्पन्नस्याक इत्यस्यानुप्रयोगश्च । पावयांक्रियादित्याशीर्लिङि, विदामक्रन्निति पुनश्च लुङि ।

'न माङ्योगे-(अडाटौ)'—

(१८४६) **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** । ६ ४ । ७५ ।

माङ्योगं विनापि अडाटौ न स्तः । माङ्योगेऽपि कदाचित् स्तः ।

यथा— जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायः — अमाङ्योगे अभावः ।

मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः—माङ्योगे भावः ।

(१८४७) **इरयो रे** । ६ । ४ । ७६ ।

'इरे' इति लिट् प्रथमबहुवचनस्य 'रे' इत्यादेशो बहुलं स्यात् ।

यथा—गर्भं प्रथमं दध्र आपः—दधिरे इत्यर्थः ।

(बाहुलकात्) परमाया धियो अग्निकर्माणि चक्रिरे ।

'रे' इत्यादेशस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् दध्रे इत्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । 'रे' इत्यादेशविधानसामर्थ्यादेव पुनरिडागमो न ।

(१८४८) **लिङ्याशिष्यङ्** । ३ । १ । ८६ ।

आशीर्लिङि परे धातोरङ् प्रत्ययः स्यात् । यथा—

मन्त्रं वोचेमाग्नये—'वच उम्' । पितरं च दृशेयं मातरं च ।

अथ दीर्घविधिः—

(१८४९) **ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्-कु-त्रोरुष्याणां** । ६ । ३ । १३३ ।

ऋच्येषां दीर्घः स्यात् । यथा—

आ तू न इन्द्र वृत्रहन् तु । नू मूर्तः—नु ।

उत वा घा स्यालात्—घ (इति निपातः) । मक्षू गोमन्तमीमहे—मक्षु ।

भरता जातवेदसम्—भरत । (लोट् म. ब.) कूमनः—कु ।

अत्रा ते भद्रा—अत्र । उरुष्या णोऽग्नेः—उरुष्य ।

(१८५०) इकः सुञि। ६। ३। १३४।

सुञ् निपातः। तस्मिन् परे पूर्वस्य इगन्तस्य दीर्घः। यथा—

अभी षु णः सखीनाम् अभि।

(१८५१) द्व्यचोऽतस्तिङः। ६। ३। १३५।

द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋचि दीर्घः स्यात्। यथा—

विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम्—विद्म।

(१८९०) निपातस्य च। ६। ३। १३६। यथा—

एवा ते। अच्छा ते—एव, अच्छ।

(१८९३) तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य। ३। १। ७। यथा—

—प्रभरा तूतुजानः—मित्रो दाधार पृथिवीमुतद्याम्।

॥ * ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति द्वित्वं छन्दसि वा ॥ यथा—

यो जागार। दाति प्रियाणि।

आख्यातकप्रकरणम्।

'छन्दसि लिट्' (१०००), 'लिटः कानज्वा (१००१), 'क्वसुश्च' (१००२) इति सूत्रत्रयं पूर्वमेव व्याख्यातम्। खल्विधौ विशेष उच्यते—

(१८९४) छन्दसि गत्यर्थेभ्यः (युच्)। ३। ३। १२९।

ईषद्दुस्सुषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो युच् खलोऽपवादः। यथा —

सूपसदनोऽग्निः

(१८९५) अन्येभ्योऽपि दृश्यते। ३। ३। १३०। यथा—

सुदोहनामाकृणोत् ब्रह्मणे गाम्।

(१८९६) तुमर्थे से-सेनसेऽसेन्-क्से-कसेन-अध्यै-अध्यैन्-कध्यै-कध्यैन्-शध्यै-शध्यैन्-तवै-तवेङ्-तवेनः। ३। ४। ९।

तुमुन्नर्थे धातोरेते प्रत्ययाः स्युः। अत्र सरूपा एव प्रत्ययाः

प्रक्रियार्थं तत्तदनुबन्धायोजनेनानेकधा पठिताः । नित्त्वमाद्युदात्तत्वार्थम् । यथा—

वक्षे रायः —वच् + से वक्तुमित्यर्थः ।
ता वामेषे — इ + सेन् — एतुम् ।
शरदो जीवसे धाः — जीव् + असे — जीवितुम् ॥
प्रेषे भगाय — इ + क्से — प्रैतुम् ॥
गवामिव श्रियसे — श्रि + कसेन् — श्रयितुम् ॥
कर्मण्युपाचरध्यै — उपाचर + अध्यै — उपाचरितुम् ॥
इन्द्राग्नी आहुवध्यै — आहु + कध्यै — आहोतुम् ॥
वायवे पिबध्यै — पा + शध्यै — पातुम् ॥
सोममिन्द्राय पातवे — पा + तवै — पातुम् ॥
दशमे मासि सूतवे — सू + तवेङ् — सवितुम् ॥

(१८५७) **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै** । ३ । ४ । १० ।

एते निपात्यन्ते ।

प्रयै = प्रयातुं; रोहिष्यै = रोहणाय; अव्यथिष्यै = अव्याथनाय ।

(१८५८) **दृशे विख्ये च** । ३ । ४ । ११ ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् — द्रष्टुम् ।
विख्ये त्वा हरामि — विख्यातुम् ।

(१९५९) **शकि णमुल्कमुलौ** । ३ । ४ । १२ ।

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे धातोर्णमुल्कमुलौ । यथा—
अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन् — विभक्तुम् ।
अपलुपं नाशक्नुवन् — अपलोप्तुम् ।

(१८६०) **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ** । ३ । ४ । १२ । यथा—

ईश्वरोऽभिचरितोः — अभिचरितुमित्यर्थः ।
ईश्वरो विलिखः — विलिखितुम् ।

(१८६१) **कृत्यार्थे तवै-केन्-केन्य-त्वनः** । ६ । ४ । १४ ।

कर्तरि तुमुन् । भावकर्मणोः कृत्याः । तवैप्रत्यय उभयत्र ग्रहणात् कर्तृकर्मभावेषु भवति । यथा—

न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै,—म्लेच्छितव्यम्, अपभाषितव्यम् ।
अवगाहे—अवगाहितव्यम् ।
दिदृक्षेण्यः—दिदृक्षितव्यः । कर्त्वं हविः—कर्तव्यम् ।

'कृन्मेजन्तः' 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इति केन्य-त्वन्-भिन्नानामव्ययत्वम् ।

(१८६२) अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ।

अवचष्टे रेश्प्रत्ययः कृत्यार्थे । यथा—नावचक्षे—नावख्यातव्यम् ।

(१८६३) भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वादिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३ । ४ । १६ ।

भावलक्षणे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यः तोसुन् । भावार्थ एव प्रत्ययः—

आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति—संस्थानात् ।
पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः—उदयात् ।
पुरा वत्सानामपाकर्तोः—अपाकरणात्
पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम्—प्रवदनात् ।
पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम्—प्रचरणात् ।
आ होतोरप्रमत्तास्तिष्ठति—हवनात् ।
आ तमितोरासीत—तमनात् ।
आ विजनितोः सम्भवामेति—विजननात् ।

(१८६४) सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ।

भावलक्षण इत्येव । यथा—

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्—विसर्पणात् ।
पुरा जतृभ्य आतृदः—आतर्दनात् ।

अथ क्त्वाप्रत्यये विशेषः ।

'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'—

(१८६५) क्त्वापि च्छन्दसि । ७ । १ । ३८ । यथा—

यजमानं परिधापयित्वा—परिधाप्य ।

'क्त्वा इति वक्तव्ये 'क्त्वापि' इत्युक्तिः क्त्वाल्यपोश्छन्दसि परस्परविषयातिक्रमज्ञापनाय । तेन 'अर्च्य तान् देवान् गतः' इत्यादिवत् ल्यब्विषये क्त्वा ।

(१८६६) **क्त्वो यक्** । ७ । १ । ४७ ।

क्त्वा इत्यस्य यगागमः । इदं क्त्वाल्यपोर्मेलनमिव प्रतिभाति । यथा—

दत्वाय सविता धियः—दत्वा । दिवं सुपर्णो गत्वाय—गत्वा

(१८६७) **इष्ट्वीनमिति च** । ७ । १ । ४८ ।

यजतेः क्त्व ईनमन्तादेशो निपात्यते यथा—

इष्ट्वीनं देवान्——इष्ट्वा ।

॥ ॐ ॥ पीत्वीनमपीष्यते ॥ यथा——पीत्वीनं——पीत्वा ।

(१८६८) **स्नात्व्यादयश्च** । ७ । १ । ४९ । यथा—

स्विन्नः स्नात्वी मलादिव———स्नात्वा ।

पीत्वी सोमस्य वावृधे———पीत्वा ।

आख्यातेषु यथा लेट् तथा आख्यातकेषु तुमर्थकाः सेअसेप्रभृतयः, कृत्यार्थकास्तवैप्रभृतयश्च लोके लुप्तप्रचाराः । लेटः प्रचारलोपस्य हेतुर्लिङ्लोड्भ्यां गतार्थकत्वामिति प्रतिपादितम् । सेअसेप्रभृतयः कथं लोके नष्टा इति विचारयामः—'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां' इति तुमन्विधेरनुपदमेव'भाववचनाश्च' इति सूत्रयता तुमुनो भावार्थकत्वं ज्ञापितमाचार्येण । 'अव्ययकृतो भावे' इति कण्ठतश्चोक्तं भाष्यकारेण । अतो 'यष्टुं याति' इति तुमुन्नन्तस्य 'यागाय याति' इति घञन्तचतुर्थ्याश्च तुल्य एवार्थः । इह किल 'महस्' 'रंहस्' 'चक्षस्' इत्यादौ कश्चिदौणादिकः असुन्प्रत्ययः, 'मन्तुः' 'तन्तुः' 'सेतुः' इत्यादौ कश्चित् तुप्रत्ययश्च भावार्थे दृश्यते । 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' च पाणिनिनैवोक्तः । एते प्रत्ययाः प्रारम्भकाले घञादिवत् प्रायो धातुसामान्ये प्रयुक्ता आसन्निति कल्पयितुं शक्यते । एषां चतुर्थ्येकवचनानि क्रमात् 'असे' 'तवे' 'ए' इति स्युः । एवं 'तुमर्थे........' इति सूत्रे पठितेषु असे, असेन्,कसेन्, तवे, तवेन्, तवेङ् इत्येते प्रत्ययास्तत्तद्भाववाचकक्रृदन्तानां चतुर्थ्येकवचनरूपाणि भवितुमर्हन्तीत्यनुमितिर्दुर्वारा प्रसज्यते । अस्यां च कल्पनायां तोसुन्-कसुन्–तुमुनश्चोपपद्यन्ते—तुप्रत्ययान्तस्य पञ्चम्येकवचनं षष्ठ्येकवचनं वा तोसुन्; तस्यैव द्वितीयैकवचनं तुमुन्; असुन्प्रत्ययान्तस्य प्रथमैक-

वचनं, क्लीबत्वांगीकारे द्वितीयैकवचनं वा कसुन् इति ॥ दृशे, विख्ये, अवचक्षे इति निपातनेषु दृष्टः ए-रूपः प्रत्ययः, कृत्यार्थे विहितः केन् च क्विबन्तानां चतुर्थ्येकवचनम् । णमुल्कमुलौ घञन्तस्यैव द्वितीयैकवचनम् । एवं अध्यै-रूपाश्चत्वारः प्रत्यया इदानीं लुप्तप्रचारस्य कस्यापि भावार्थे कृदन्तस्य 'अधी' इत्येवमात्मकस्य चतुर्थ्येकवचनमेव स्यात् । रोहिष्यै अव्यथिष्यै इति निपातनयोः 'सी' इति प्रत्ययः कल्प्यः । तवै इत्यै-कारान्ते प्रत्यये तु-प्रत्ययस्य स्त्रीत्वं* कल्पनीयमित्येव । एवं पूर्वचरित्रे मृग्यमाणे तव्यत्तव्यानीयरां कृत्यानामप्युत्पत्तिरूहपथमारोहति । तुप्रत्य-यान्तात्तदर्हतीत्यर्थे तद्धितेषु दृष्टेन यत्-प्रत्ययेन तव्यप्रत्ययो निष्पद्यते । ओर्गुणे 'वान्तो यि प्रत्यये' इति अवादेशे च तु+य=तो+य=तव्य । अन+ईय=अनीय इति ल्युडन्ताच्छप्रत्ययेन अनीयरपि सिध्येत् । एवं तव्यानीयरौ कृदन्तात्तद्धितेन निष्पन्नावित्यायाति । दृश्यते चान्यत्रापि तादृशी व्युत्पत्तिः कृत्सु ड्वितः क्त्रिमुक्त्वा पुनस्तद्धितेषु 'क्त्रेर्मम्नित्यं' इति मब्विधाने । तव्यानीयरावृक्संहितायां नोपलभ्येते । अतश्च तयोर्वाचीनत्वं व्यक्तम् । 'श्रोतुकामः' 'श्रोतुमनाः' इत्यादिषु 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुन्मकारस्य लोपदर्शनमस्माकमूहानुपोद्बलयति । एवं क्त्वाप्रत्य-योऽपि कदाचित् तुप्रत्ययस्य स्त्रियां तृतीयैकवचनमेव स्यात् । ऋक्सं-हितायां ल्यप् भूरिशो दीर्घो दृश्यते । अतो ल्यबन्तः क्तिन्नन्तानां क्विप्र-त्ययान्तानां वा तृतीयैकवचनम् भवेदिति तर्कस्यावकाशोऽस्ति । उक्तेषु द्वितीयाचतुर्थीपञ्चमीरूपेषु चतुर्थ्या एवार्थस्वारस्यम् । 'ए' 'असे' 'तवे' इत्ये-कारान्तप्रत्ययानामेव वेदेषु प्रचुरः प्रचारश्च दृश्यते । कथं पुनर्लोके 'तुम्' इति द्वितीयारूपमात्रस्य प्रतिष्ठा जातेति न सुव्यक्तम् । तुमुन् हि "(इच्छार्थेषु)समानकर्तृकेषु तुमुन्" "शकधृषज्ञा...." इति च विधीयते । भोक्तुमिच्छति, वक्तुं जानाति इत्याद्युदाहरणेषु च तुमुन्नन्तं कर्मैव । प्रथमं, इच्छतिजानात्यादीनां कर्मणि प्रयुक्तस्तुमुन् क्रमात् क्रियार्थक्रियास्वपि रूप-भेदं विना प्रयोगमवापेति स्यादिति प्रतिभाति ॥

---

* स्त्रीत्वे च घिसंज्ञामादाय गुणः, नदीसंज्ञामवलम्ब्य आडागमश्च प्रवर्तनीयः।

कृदन्तप्रकरणम् ।

(१८६९.) **जनसनखनक्रमगमो विट्** । ३ । २ । ६७ ।

एभ्यो धातुभ्य उपसर्गे, सुपि वा उपपदे कर्तरि विट् प्रत्ययः । क्विबिव सर्वलोपी विट् । विटि कृते अनुनासिकान्तानां "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" (६ । ४ । ४१) इत्याकारोऽन्तादेशश्च भवति । यथा—

अब्जा गोजा ऋतं बृहत्—जन ।
गोषा इन्द्रो नृषा असि—सन ।
इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्—बिसं खनतीति बिसखाः ।
आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः—क्रम ।
अग्रेगा उन्नेतॄणां—गम ।

(१८७०) **आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च** । ३ । २ । ७४ ।

चकाराद्विच् । सुप्युपसर्गे चोपपद इत्येव । यथा—

दा—सुदामा । स्था—अश्वत्थामा—मनिन् ।
धा—सुधीवा । पा—सुपीवा—क्वनिप् ।
दा—भूरिदावा । पा—घृतपावा—वनिप् ।
पा—कीलालपाः । या—शुंभयाः—विच् ।

(१८७१) **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** । ३ । २ । ७५ ।

आकारान्तभिन्नेभ्योऽपि । यथा—

प्रातरित्वा—इणः क्वनिप् ।

'सनाशंसभिक्ष उः'—

(१८७२) **क्याच्छन्दसि** । ३ । २ । १७० ।

क्यप्रत्ययान्ताच्छीलादिष्वर्थेषु उप्रत्ययः । यथा—

अघमिच्छतीत्यघायुः ।

क्यचि प्रक्रियाविशेषान् प्रकरणान्ते वक्ष्यामः ।

(१८७३) आदृ-गम-हन-जनः-किकिनौ लिट् च ।३।२।१७१।

आदन्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यो गमादिभ्यश्च किकिनौ प्रत्ययौ, तौ च लिड्वत् भवतः। लिड्वद्भावात् प्रकृतेर्द्वित्वम्। यथा—

पपिः सोमं। ददिर्गाः—आत् ॥

मित्रावरुणौ ततुरिः।—बभ्रिर्वज्रं—ऋ।

जग्मिर्युवा। जघ्निर्वृत्रं। जज्ञिर्बीजम्—गमहनजनः।

अथ क्यचि प्रक्रियाविशेषाः।—'अस्य च्वौ' 'क्यचि च' इति प्रस्तावे—

(१८७४) न च्छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ।

पुत्रभिन्नस्य अदन्तस्य क्यच्युक्तं दीर्घत्वमीत्वं च न। यथा-

देवान् जिगाति सुम्नयुः। मित्रयुः।

(पुत्रस्य तु) पुत्रीयन्तः सुदानवः।

(१८७५) दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ।

एते निपात्यन्ते। यथा-

दुष्टशब्दात्	क्यचि	उप्रत्यये	दुरस्युः।
द्रविण	,,	,,	द्रविणस्युः।
वृष	,,	,,	वृषण्यति।
रिष्ट	,,	,,	रिषण्यति।

(१८७६) अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ।

अश्वायन्तो मघवन्। मा त्वा वृका अघायवो विदन्।

(१८७७) देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ । यथा-

देवायन्तो यजमानाय। सुम्नायन्तो हवामहे।

काठकादन्यत्र तु—देवयुः। सुम्नयुः।

(१८७८) कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ । यथा-

कव्यन्तः सुमनसः। अध्वर्यन्तः। पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति।

तद्धितप्रकरणम् ।

'तदर्हति' इत्यधिकारे–

(१८७९) छन्दसि च (यत्) । ५ । १ । ६७ ।

सर्वप्रातिपदिकेभ्यस्तदर्हतीत्यर्थे यत् । यथा–

उदक्या वृत्तयः । यूप्यः पलाशः । गर्त्यो देशः ।

(१८८०) उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ।

छन्दसि क्रियायोगं विनाप्युपसर्गाः प्रयुज्यन्त इत्युक्तम् । तत्रार्थसिद्धक्रियास्थाने वतिप्रत्ययो वा स्यात् यथा–

यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत् ।—उद्गतानि निगतानीत्यर्थः । १

पूरणप्रत्ययेषु 'नान्तादसंख्यादेर्मट्'—

(१८८१) थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ।

नकारान्तादसंख्यादेः संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् परस्य पूरणार्थकस्य डटो मडागमस्थाने थट् च स्यात् यथा–

साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजम् ।

प्रकीर्णकम् ।

(१८८२) प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ।

एषामुपसर्गाणां द्वे स्तः, द्वित्वेन पादश्चेत् पूर्यते । यथा—

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिद्युवसे वृषन् ।

उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ ।

पादपूरणार्थमन्येऽपि विकाराः क्रियन्ते । तथा हि–यकारवकारयोः पुरस्तात् इकारउकारयोगः । तथाच सन्धिषु यणादेशस्थाने इयङुवङौ फलतः । भ्याम्, भ्यस्, ध्वम्, एण्य, स्य इत्येषु प्रत्ययेष्वपि भूरिशः स्वरभक्तिरियं सञ्चार्यते । यथा–

तत् सवितुर्वरेण्यं = (वरेणियं)

॥ * ॥ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ॥

हृ ग्रह इत्यनयोर्हकारस्य भकारः । यथा—

गृभाय जिह्वया मधु । मध्वा जभार ।

"द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः ॥ ळहकारमेति स एव चास्य ढकारस्सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः ॥"

अचोर्मध्ये डकारस्य ळकारः। ढकारस्य ळ्हकारश्च ऋग्वेदे भवति।

यथा—अग्निमीळे पुरोहितम् । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु षाळ्हा ।

(१८८३) पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।

असर्वनामस्थानेषु सुप्सु तद्धितेषु च पदादय आदेशाः स्युः, स्थानिनः स्पष्टत्वादाचार्येण नोपात्ताः । ते चादेशाश्चाधः प्रदर्श्यन्ते—

पादस्य	पद्	मासस्य	मस्	असृजः	असन्	यकृतो	यकन्
दन्तस्य	दत्	हृदयस्य	हृद्	यूषस्य	यूषन्	शकृतः	शकन्
नासाया	नस्	निशाया	निश्	दोषो	दोषन्	उदकस्य	उदन्
						आस्यस्य	आसन्

यथा— पादं पादौ पदः। पदा पद्भ्यां पद्भिः इत्यादि ।

दन्तं दन्तौ दतः। दता दद्भ्यां दद्भिः "

मासं मासौ मासः। मासा माभ्यां माभिः "

हृदयं हृदये हृन्दि । हृदा हृद्भ्यां हृद्भिः "

आचार्येण छन्दसि शस्प्रभृतिष्वादेशत्वेन गणितेष्वेतेषु केचित् भाषायामपि स्वतन्त्रपर्यायशब्दवत् सार्वत्रिकाः प्रयुज्यन्ते । तथाहि 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां,' 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः,' इति चामरः। धातुषु 'अस्तेर्भूः,' 'चक्षिङः ख्याञ्' 'पाघ्राध्मा....पिबजिघ्रधम....' इति यथा सार्वधातुकार्द्धधातुकभेदेन खिला उक्तास्तथानामसु सर्वनामस्थानशस्प्रभृतिभेदेन खिलान्येतानीति प्रतिभाति । सर्वेषु धातुषु दृष्टः प्रत्ययः सार्वधातुकः, सर्वेषां नाम्नां स्थानं सर्वनामस्थानं इति संज्ञयोरन्वर्थता च दृश्यते ।

स्वरकाण्डः ।

इह संभाषणेषु लिखितयोर्गद्यपद्ययोरनुवाचनेषु च प्रायः सर्वाणि पदानि एकरूपेण ध्वनिना नोच्चार्यन्ते । यथा—

'उदेति सविता ताम्र**स्ताम्र** एवास्तमेति च'

इत्यत्र द्वितीयस्ताम्रशब्दः सविशेषेण यत्नेन शब्द्यते । उद्देशप्रतिनिर्देशयोस्ताम्रत्वरूपस्य धर्मस्याभिन्नत्वद्योतनमस्य प्रयोजनम् ।

'भुक्ता बहवो दारा लब्धाः पुत्राश्च पौत्राश्च ।
नीतं शतमप्यायुः सत्यं वद मर्तुमस्ति **मनः** ॥'

अत्र शब्दतोऽनुक्तं प्रश्नं प्रत्याययितुं मनश्शब्दः केनापि विकृतेन ध्वनिनोच्चार्यते ।

गुर्वर्थमर्थी श्रुत**पारदृश्वा रघोः** सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो **वदान्यान्तर**मित्ययं मे मा भूत् **परीवादनवावतारः** ॥"

अत्र रेखाङ्किताः शब्दास्तत्तद्व्यङ्ग्यार्थबोधनाय उत्कटयत्नमुच्चारणीयाः । उक्तमिमं ध्वनिविकारं काकुशब्देन व्यपदिशन्त्यालङ्कारिकाः । प्रश्नभीतिशोकविस्मयादीनां भावानां द्योतको ध्वनिविकारः काकुः । इयं वाक्ये पदेषु व्यवस्थिता, उत्कटयत्नेनोच्चारणं च प्रायोऽस्याः स्वरूपम् ।

अथ पदेष्वक्षराणामुच्चारणेऽपि ध्वनिभेदः कार्यः । योऽयं स्वर इत्युच्यते । काक्वां विकारो यत्ने क्रियते; स्वरे तु श्रुतावित्यनयोर्भेदः । एवं च वाक्येषु पदानामुच्चारणेऽनुष्ठेय उत्कटानुत्कटत्वभेदः काकुः; पदेष्वक्षराणामुच्चारणेऽनुष्ठेयः श्रुतिभेदः स्वर इति विवेकः । यथा काकुः शोकभीत्यादीनां द्योतकस्तथा स्वरः कस्य द्योतक इति शृङ्गग्राहिकया निर्देष्टुं न शक्यते । नाम्नां लिङ्गवत्, आख्यातानामुपग्रहवच्च अक्षराणां कोऽपि जातिभेदः स्वर इति कल्पनीयम् । वृक्षसमुद्रादिषु पुंधर्मस्य लतासरिदादिषु स्त्रीधर्मस्य चारोपाद्यथा लिङ्गस्य, यथाच क्रियाफलस्य आत्मपर-

गामित्वभेदाभ्यामुपग्रहस्य च क्वचिदुपपत्तिः सुलभा, तथा लोपसम्भावनाहीन उदात्तः, लोपसम्भावनावाननुदात्तः इत्यादयो युक्तयः स्वरस्याप्युद्भावनीया एव । 'अस्ति स्तः सन्ति' इत्यादिष्वस्तेर्लड्रूपेषु हि अस्ति असि अस्मि इत्येकवचनेषु धात्वकार उदात्तः, द्विवचनबहुवचनेषु तु अनुदात्तः । उदात्ततायामकारो न लुप्यते, अनुदात्ततायां तु लुप्यते । लिङि स्यात् स्यातां स्युः........इति धात्वकारस्य सर्वत्रानुदात्तत्वात् सर्वत्र लोपः । किञ्च लुप्यन्नप्युदात्तः स्वधर्मं सुरक्षितं पुनः स्वस्थानमापन्नायाक्षरायार्पयति । यथा— कुमारशब्दोऽन्तोदात्तोऽनुदात्ते ङीपि कृते 'यस्येति च' इति लोपेन नष्टोऽपि स्वमुदात्तत्वं ईकारेऽर्पयति । कुमारीं इत्यन्तोदात्तः शब्दः । अपिच 'एकः पूर्वपरयो'रिति सन्धौ अन्यतरस्योदात्तत्वे आदेश एवोदात्तो भवति । प्राण्यङ्गेषु मर्मणामिव पदेषूदात्तस्य किमप्यस्ति प्राधान्यम् ।

लौकिके संस्कृते स्वरश्चिराल्लुप्तप्रचारो जातः । वेदाः परमद्य स्वाध्यायकाले स्वरोपस्कृतमुच्चार्यन्ते । स्वरविधायकसूत्रेऽपि लोकवेदभेदमुपदिशन्नाचार्यः स्वजीवितकाले लोकेऽपि स्वरप्रचारमावेदयति । 'प्राचां क्रीडायां' (६–२–७४) इति प्राग्देशवासिनां क्रीडावाचकेषु 'उद्दालकपुष्पभञ्जिका' 'वीरणपुष्पचायिका,' 'तालभञ्जिका' इत्यादिषु शब्देषु स्वरविशेषमाह । 'क्षयो निवासे' (६–१–२०१) इत्यादिवन्नानार्थकानां शब्दानां स्वरेणार्थं नियन्त्रयति । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इतिवत् प्रक्रियाविधिषु स्वरैरपि निमित्तान्युपदिशति । उदात्तेतः परस्मैभाषाः, अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः, स्वरितेत उभयतोभाषा इति स्वरैरुपग्रहो नियम्यते । धातूनेव उदात्ताननुदात्तांश्च पठित्वा स्वरनिबन्धना कृतेड्व्यवस्था । उभयपदिनां स्वरितेत्त्ववत् वेटां स्वरितत्वे कल्पनीये कुतस्तान् ऊदित्त्वेनाङ्कितवान् पाणिनिरिति परं चित्रीयामहे । किञ्च 'स्वरितेनाधिकारः' इति अधिकारचिह्नं स्वरितः स्वरः । एवं बहूनि प्रयोजनानि स्वरैः साधयन्, लौकिकं संस्कृतं भाषाशब्देन व्यपदिशन्, बहुत्र लोके वेदाद्भिन्नं स्वरमुपदिशंश्चाचार्यः स्वरसंस्कारं विनैव सूत्राणि प्रणिनायेति कथं कल्प्यतां ? तथा,

ण्याचार्यस्य कालेऽपि संस्कृते स्वरोच्चारणसंप्रदायः शिथिलो जात इत्येव वक्तव्यं वर्तते । तथाहि—सर्वाधारभूतायां मन्त्रवदभ्यर्हितायां चतुर्दशसूत्र्यां स्वरानिर्णयः कथम् ? अनेकपदत्रटितेष्वविकारसूत्रेषु सर्वेषामचां स्वरितेनोच्चारणं किं सुकरम् ? धातुघटकानामचां तदनुबन्धानां च पदव्यवस्थार्थमिड्व्यवस्थार्थं च स्वरभेदकल्पनाद्धातुपाठे न्याय्यस्य अन्तोदात्तस्य सञ्चारो दुर्घटः । किञ्च हलन्तधातूनामन्तेष्वायोजिता अच इत्संज्ञासिद्ध्यर्थमानुनासिक्येन, पदभेदद्योतनार्थमुदात्तादिभेदेन चोच्चारणीया इति महान् भारः । इदानीमुपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु 'एधादय उदात्ता अनुदात्तेत' इति स्वरनियमः प्रतिज्ञयैव कृतो दृश्यते । अपिच 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया' इतिवत् 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे 'प्रतिज्ञा स्वरिताः पाणिनीया' इति व्याख्यातारः समामनन्ति । अन्यच्च, 'इत्थं व्याख्यास्यामः,' 'एवं व्याख्यास्यामः,' 'अन्यथा व्याख्यास्याम' इति विचित्रकल्पनाकोलाहलेषु समासस्वरादिभिः सूत्राणामर्थनियन्त्रणाशङ्कामपि न करोति भगवान् भाष्यकारः । तथा च स्वररहितामेवाष्टाध्यायीमुपलब्धवान् पतञ्जलिरित्यनुमीयते । अपरं च, आचार्य एव वेदेऽपि क्वचित् 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' इत्येकश्रुतिं विदधाति । एवं स्थिते पाणिनेः काल एव स्वरप्रयोग ऐच्छिकः संवृत्तः स्यादिति कल्पनैव न्याय्या दृश्यते । लोके स्वरभेदोपदेशस्त्वाचारपरिपालनमात्रं स्यात् । सर्वथा स्वयमेव विविधैः कारणकलापैः क्षयोन्मुख्याः स्वरव्यवस्थायाः कण्ठे कुठारं श्लेषलोलुपाः कवयः प्रायुञ्जतेति तु सुव्यक्तम् ।

'अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि ।
बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ।'

इत्यादीनां कल्पनावैचित्र्याणां बाधकं स्वरं कथं ते सहेरन् ? ऐतिहासिकास्तु 'यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' इति स्वरव्यभिचारेण यज्वनामनिष्टप्राप्तिमपि समामनन्ति । दृश्यते च संस्कृतस्य सगोत्रासु यवन–रोमकभाषा- (Greek, Latin) प्रभृतिषु आर्यभाषासु प्रारम्भकाले स्वरनिर्बन्धः ।

तासु कालवशात् श्रुतिनिबन्धनः स्वरो यत्ननिबन्धना काकुः संवृत्तः ; संस्कृते तु निश्शेषं नष्ट एवेति प्रतिभाति ॥

'उच्चैरुदात्तः' 'नीचैरनुदात्तः' 'समाहारः स्वरितः' इति संज्ञाप्रकरण एव स्वरो लक्षितः । तत्र समाहाररूपे स्वरिते कियानंश उदात्तः, कियांश्चानुदात्त इति जिज्ञासायां सूत्रयत्याचार्यः—

(१८८४) तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ।

तस्य स्वरितस्यादौ ह्रस्वार्द्धमात्रातुल्यो भाग उदात्तः, शेषोऽनुदात्त इति । तथा च ह्रस्वस्वरिते उदात्तानुदात्तयोः समांशाभ्यां मिश्रणं, दीर्घस्वरिते ½उ+१½अ इति योगः, प्लुते ½उ+२½अ इत्यायाति । एवञ्च दीर्घप्लुतयोर्भूयान् भागोऽनुदात्तो भवति । व्याख्यातारः पुनः सूत्रे ह्रस्वग्रहणमतन्त्रं प्रतिजानानाः सर्वत्र समांशयोगमिच्छन्ति । तदेतदर्वाचीनानां प्रातिशाख्यकाराणां मतं स्यात् ।

स्वरान् निरुच्यानुपदमेव कुत्र ते नियोगतोऽनुष्ठेयाः, कुत्र ऐच्छिका इति विचारयत्याचार्यः—

(१८८५) एकश्रुति दूरात् संबुद्धौ । १ । २ ३३ ।

दूरात् संम्बोधने प्रयुज्यमानं वाक्यमेकश्रुति स्यात्, स्वरविवेकं विनोच्चार्यमित्यर्थः । तथा च यथा सन्ध्यभावरूपः प्रकृतिभावस्तथा त्रैस्वर्याभावरूप एकश्रुतिः :

(१८८६) यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु । १ । २ । ३४ ।

जपो मन्त्राणामुपांशुप्रयोगः । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । सामानि गीतयः । एतत्त्रयभिन्नेषु मन्त्रप्रयोगेषु यज्ञसम्बद्धेषु वाक्यमेकश्रुति स्यात् । जपादित्रय एव मन्त्रास्त्रैस्वर्येणोच्चार्या इत्यर्थः ।

(१८८७) उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ।

यज्ञकर्मणीति वर्तते । देवतासंप्रदाने प्रयुक्तः 'वषट्' 'वौषट्' इति

श्रूयमाणो निपातो वषट्कारः । स वा उदात्ततरेण स्वरेणोच्चार्यः । उदात्तस्य यावान् श्रुतिप्रकर्षस्ततः किञ्चिदधिको ध्वनेरारोहः कार्यः इत्यर्थः । एवमनुदात्ततरमपि वक्ष्यति ।

(१८८८) विभाषा च्छन्दसि । १ । २ । ३६ ।

इदं सूत्रं बहुभिर्बहुधा व्याख्यातम् । वैत्यनुवृत्तौ विभाषाग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थम् । पूर्वतरसूत्रे 'यज्ञकर्मणि' इत्यस्य प्रतिनिर्देशः 'छन्दसि' इति । अतः छन्दसि वेदाध्ययने स्वस्वशाखानुरोधेन एकश्रुतिः त्रैस्वर्यं वा इत्यर्थः स्वारसिको भाति । एवञ्च पाणिने : काले स्वाध्यायेऽपि स्वरनिर्बन्धः सार्वत्रिको नासीदित्यायाति ।

(१८८९) न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ।

सुब्रह्मण्या नाम निगदः, तत्र 'यज्ञकर्मणि–' इति 'विभाषा च्छन्दसि' इति च विहिता एकश्रुतिर्न स्यात्, लक्षणप्राप्तस्य स्वरितस्य चोदात्त आदेशः स्यात् ।

(१८९०) देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ।

सुब्रह्मण्यायामेव ' देवा ब्रह्मणः' इति पठ्यते । तयोः स्वरितस्थाने अनुदात्त इत्यपवादः ।

(१८९१) स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ।

एकश्रुतिरिति वर्तते । संहिताविषये स्वरितात् परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात् । स्वरितस्योत्तरो भागोऽनुदात्तः । अतस्तदनुगामिनोऽनुदात्ताः परभागाभावादेकश्रुत्यैव श्रूयन्त इति न्याय्यमेव । इयमेकश्रुतिः 'प्रचय' इति प्रातिशाख्येषूच्यते । प्रचितानां सङ्घीभूतानामनुदात्तानां परभागाभावात् श्रुतेरारोहावरोहराहितमेकरूपं श्रवणं भक्तीत्यर्थयोजना ।

(१८९२) उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ।

उदात्तः स्वरितो वा परो यस्मात् सोऽनुदात्तः सन्नतरः अनुदात्ततरः स्यात् । अयमपि अनुदात्तत्वप्रकर्षः परभागनिबन्धनः । नीचः, स्वो

निहत इत्यनुदात्तपर्यायाः। प्रकरणेनानेन स्वराणां स्वरूपं, विनियोगप्रदेशः, श्रुतिप्रकर्षतारतम्यं च प्रतिपादितानि।

अथ स्वरविषये परिभाषाः सामान्यनियमाश्च।

(१८९३) अनुदात्तं पदमेकवर्जम्। ६। १। १५८।

पदेषु यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकं अचं वर्जयित्वा शेषा अचोऽनुदात्ताः स्युः। तथा चैकस्मिन् पदे एक एवानुदात्तः स्वरितो वा भवति। स्थानानुरोधेन आद्युदात्तं, मध्योदात्तं, अन्तोदात्तमिति व्यवहारः प्रवर्तते। व्यत्यस्ततया अनेकोदात्तानि च पदानि सन्ति। तत्र व्यस्तं पदं द्व्युदात्तमेव; समस्तेषु तु त्र्युदात्तादिकमपि भवति। सर्वानुदात्तानि च कतिचित् पदान्यनुशिष्टानि। अत्र तत्वपर्यालोचनायामुदात्त एक एव स्वरः, अनुदात्तस्तत्प्रतिद्वन्द्वीत्येव। स्वरितस्तु किञ्चिदुदात्तरूषणादेव तृतीयस्वरत्वेन गणितः। कामपि श्रुतिमनवलम्ब्याक्षराण्युच्चारयितुं न शक्यन्ते। तत्र तत्तत्कण्ठानुरोधेन यत्नविशेषं विना स्वयं प्रवर्तमाना नैसर्गिकी श्रुतिरनुदात्ता। केषुचित् पदेषु कानिचिदक्षराणि परं किञ्चिदारूढया श्रुत्या पठितव्यानि। तस्य उदात्तसंज्ञा। कुत्रचिद्विरळेषु पदेष्वारूढा श्रुतिरक्षरस्य समग्रां कालकलां न व्याप्नोति, किन्तु अर्धमात्रायामुच्चारितायामवरुह्य स्थायिनीं सामान्यश्रुतिमेवावगाहते। इयमवस्था स्वरित इत्युच्यते। निवातनिष्पन्दस्य जलाशयस्य जलपूर इवैकश्रुतिः। वीचीतरङ्गणेषूर्ध्वगता कल्लोलकोटिरिवोदात्तः। कल्लोलयोर्मध्यगतमन्तरालमिवानुदात्तः। उन्नम्यावनमतस्तरङ्गस्य पार्श्वप्रपात इव स्वरितः। सामान्यमनुदात्तः, शेषौ विशेषरूपौ। तयोः पुनः श्रुत्यारोहतारतम्यनिबन्धनः परस्परभेदः। उत् उर्ध्वं आत्त आरोपित उदात्तः। स्वरवान् कृतः स्वरितः। स्वरशब्दात् "तत् करोती"ति णिजन्तान्निष्ठा। इति संज्ञानामर्थानुगतिः। एवञ्च, स्वरशब्द उदात्तमेवाचष्टे, तदंशग्रहणादनुदात्ताः केचित् स्वरिता भवन्तीत्येव। स्वरितस्यैवं स्वतन्त्रस्वरत्वाभावादेव तद्विधिर्न कुत्राप्यारब्ध आचार्येण। स्वरितो हि असिद्धकाण्डप्रारंभे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-

तोऽनुदात्तस्य (१८९६)' इति सूत्रेण, तदन्ते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (१८९४) इति सूत्रेण च परमुपदिश्यते । उभयत्र चायमनुदात्तस्यादेशत्वेनैव निर्दिष्टः । असिद्धकाण्डस्तावद् वर्णविकारोपदेशाय विनियुक्तः । अतो विकारात्मनैव स्वरितमाचार्यो गणयतीति स्पष्टम् । ननु षाष्ठे स्वरविधौ 'तित् स्वरित' (१९०५) इति स्वरितो विधीयते । नाप्ययमनुदात्तस्थानिकः इति चेत्, सत्यम् । तत्रायं समाधिः—तितः प्रत्यया विरलाः । उपलभ्यमानेषु च त्रिचतुरेषु 'यत्' 'ण्यत्' 'तव्यत्' 'अत्' ('किमोत्', क) इत्येतेषु यण् दृश्यते । यण् चेदयमुदात्तस्थानिकः समर्थ्यते तदा 'उदात्तस्वरितयोर्यण...(१८९६)'इत्यनेनैव स्वरितो निर्वाह्यः स्यात् । तथा च समर्थितमस्माभिस्तव्यत्प्रत्यययकारस्य तादृशत्वं 'स्नात्व्यादयश्च' (१८६८) इति सूत्रव्याख्यानोपसंहारे । किमोऽति क्वादेशविधानान्नान्वेषणीयो यणादेशः । यण्ण्यतोस्तु 'यतोऽनावः' (१९१४) इत्यादिभिरपवादैर्भूयसो विषयस्यापहारात् 'चिकीर्ष्यं' इत्यादावेव स्वरितसाधनाय प्रयतितव्यम् । तस्य च नायमवसर इति विरम्यते । विमर्शोऽयं वक्ष्यमाणानां 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (१८९४)' इत्यादीनां विधीनामुपपत्तिं संपादयिष्यति ।

पदेषु यस्य स्वर उपदिश्यते तद्भिन्ना अचोऽनुदात्ता इत्ययं प्रकृतसूत्रेण कृतो नियमः शेषनिघात इत्युच्यते । तस्य च प्रयोजनम्—

"आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च
पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

इति पूर्वाचार्यैः परिगणितम् । 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इत्यागमस्य, 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इत्यादेशस्य, 'धातोः (अन्त उदात्तः)' 'फिषोऽन्त उदात्तः' (फिट्सूत्रं, फिट्=प्रातिपदिकं) इति प्रकृतेः, 'आद्युदात्तश्च'इति प्रत्ययस्य च पृथक् पृथक् स्वर उपादिश्यते । तत्र एक एव कार्य इति परिभाषया नियमः कृतः । विप्रतिषेधप्रसङ्गे 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' इति सार्वत्रिको न्यायोऽत्रापि सञ्चार्यः । विशेषश्च—

सतिशिष्टः स्वरो बलीयानन्यत्र विकरणेभ्यः ॥

यस्मिन् स्थिते सति यः शिष्यते (विधीयते) स सतिशिष्टः स्वरः, तस्येतरापेक्षया बलीयस्त्वं बोध्यं विकरणस्वरं वर्जयित्वा। विकरणप्रत्ययो हि अन्यस्मिन् प्रत्यये परे विधीयते यथा–'कर्तरि शप्' इति। तत्र कर्त्रर्थकसार्वधातुकादनन्तरमुपस्थितोऽपि शप् तस्य (कर्त्रर्थकसार्वधातुकस्य) स्वरं न बाधते। प्रक्रियामात्रप्रयोजनकस्य विकरणस्य प्रत्ययान्तरसाधारणं स्वातन्त्र्यं स्वरविषये नाद्रियत इति हृदयम्। उक्तरीत्या स्वर उदाहरणेषु सञ्चार्यते—**गुप्** इत्युदात्तो धातुः। तस्मात् स्वार्थिक आयप्रत्यः। तस्य प्रत्ययत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तः—**गोपाय** इति यकार उदात्तः, शेषौ शेषनिघातेनानुदात्तौ। तत'स्ति' इति लट्प्रथमैकवचने कृते उदात्तेन यकारेण सह 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तस्य शपः एकादेशे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति यकार उदात्त एवावतिष्ठते। तिबपि पित्त्वेनानुदात्तः। तस्य असिद्धकाण्डगतेन 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति विधिना स्वरितश्रवणं भवति। स्वरितस्यासिद्धत्वाच्छेषनिघातेन यकारस्यानुदात्तत्वं तु न। **गोपायति** इति यकार उदात्तः। ति स्वरितः, शेषो **गोपा** इति भागोऽनुदात्तः। अथ तव्यप्रत्ययश्चेत् क्रियते, तस्य प्रत्ययाद्युदात्तेन **गोपायितव्य** इति तकार उदात्तो भवति। तव्यत्प्रत्यये तित्त्वेन व्यकारः स्वरितः स्यात्। अनीयरि कृते रित्त्वेन मध्योदात्ते **गोपायनीय** इति नीकार उदात्तः। सर्वत्र शेषाक्षराणां शेषनिघातेनानुदात्तः। अथ कृदन्तेभ्य एभ्यः सुबुत्पत्तौ तत्प्रयुक्ता भेदाश्च यथासम्भवं स्युः। समासश्चेत्तः क्रियते तन्निबन्धनाश्च।

लिपिषु स्वराणामङ्कने बहवः सन्ति सम्प्रदायाः। तत्र बहुप्रचलित एकोऽत्र विव्रियते। — अनुदात्तस्य चिह्नमधस्तिरश्ची रेखा, स्वरितस्योपर्यूर्ध्वाधरा। अचिह्नितमक्षरमुदात्तम्। अनुदात्तेषु न सर्वाण्यङ्क्यन्ते। अपितु उदात्तात् स्वरिताद्वा पूर्वमेवाक्षरम्। पूर्वानुदात्तचिह्नमाद्युदात्ते पदे कर्तुं

न शक्यते। अतोऽनङ्कितमाद्यक्षरमुदात्तत्वेनैव ग्राह्यम्। अनुदात्तास्तु वाक्यप्रारम्भे सन्देहनिवारणाय यावदुदात्तदर्शनमङ्क्यन्ते। इति। यथा—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्॥

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि।

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्॥

व्यञ्जनान्यगणयित्वैव पूर्वपरव्यवहारादिः क्रियत इत्यर्थः।

(१८९४) उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। ८। ४। ६६।

उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। उदात्तोच्चारणसमनन्तरमेवोच्चार्यमाणस्यानुदात्तस्य प्रारम्भे किञ्चिदिवोदात्तरूषणमवर्जनीयम्। आरम्भे उदात्तरूषितोऽनुदात्त एव हि स्वरित इत्युच्यते। उच्चैसारूढस्य ध्वनेरेकपद एव नीचैरवरोहणमनायाससाध्यं न स्यादिति वाचयितृसौकर्यानुरोधी विधिरयम्। यथा—अग्निमीळे। अत्र 'ग्नि' इत्युदात्तात् परस्यानुदात्तस्य ईकारस्य स्वरितः। असिद्धकाण्डगतत्वादयं स्वरितः शेषनिघातं न प्रयोजयति। अत्र पक्षभेदमाह—

(१८९५) नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्। ८। ४। ६७।

उदात्तस्वरितयोरुदयो यस्मादिति बहुव्रीहिः। ताभ्यां परमित्यर्थः। परशब्दार्थे उदयशब्दप्रयोगो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थ इत्याहुः। उक्त उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितो गार्ग्यादिभिन्नानामाचार्याणां मते उदात्तस्वरितयोः परयोर्न स्यात्। गार्ग्यादयः सर्वत्रेच्छन्ति, अन्ये अनुदात्तपरकत्व एवेत्यर्थः। यथा—'अग्निमीळे' इत्यत्र 'ळे'कारस्यानुदात्तत्वात् मीकारः सर्वमते स्वरित एव। 'अमन्तवो मां' इत्यत्र 'मां' इति परस्योदात्तत्वात् वोकारस्य स्वरितत्वं गार्ग्यादिमत एव।

(१८९६) उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। ८। २। ४।

उदात्तस्य स्वरितस्य वा स्थाने समादिष्टाद्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । यथा— अभिशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य 'नित्यवीप्सयो'-रिति द्वित्वे 'तस्य परमाम्रेडितं' 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयोऽकारोऽनुदात्तः । 'अभ्यभि' इति सन्धौ उदात्तस्य इकारस्य स्थाने प्राप्ताद्यकारात् परस्यानुदात्तस्य अकारस्य स्वरितो भवति । एवं खलप्व्याशा इति स्वरितस्थानगताद्यणः परस्योदाहरणम् । उदात्तस्य इकः स्थाने आदिष्टो यण् उदात्तयण् इत्युच्यते । तथा स्वरितयण् इति च । इत्थं च इगादेशा यणः स्थानिधर्ममुदात्तत्वादिकं न जहतीति सिद्धम् । स्त्रीपुरुषविभागे यथा षण्डस्तथा स्वरव्यञ्जनविभागे आन्तरालिका यवरलाः । अत एव तेषां 'मध्यमा' इति 'अन्तस्था' इति च व्यपदेशः । स्वराणां विवृतः प्रयत्नः, अन्तस्थानामीषद्विवृत इत्येव भेदः । व्यञ्जनेष्वदृष्टोऽनुनासिकाननुनासिकधर्मश्च स्वरवदेतेषु दृश्यते । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति मात्राप्रयुक्तो भेदः परमेतेषां नास्ति । सन्धिकार्यसंप्रसारणाभ्यां परस्परविनिमयक्षमा इको यणश्चानुत्कटजातिभेदा इति स्थितिः । अत 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति पूर्वोक्तेन विधिनैवोदात्तयणः परस्यानुदात्तत्वं सिध्यति, स्वरितयणः परस्य तु नवो विधिरारभ्य एव । किञ्च प्रकृतं सूत्रमसिद्धकाण्डस्यादौ वर्तते । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित'स्तु तदन्ते इति चास्ति स्थानकृतो भेदः ।

(१८९७) एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ।

अनुदात्तस्येति वर्तते । उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तः स्यात् । आन्तरतम्यात् स्वरितो मा भूदित्यपूर्वो विधिः । अन्यत्र तु भिन्नस्वरयोरचोरेकादेश आन्तरतम्यपर्यालोचनयैव । यथा— अग्नि+औ=अग्नी ।

(१८९८) स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ।

अनुदात्तः पदादिस्थश्चेत् उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो वा स्यात्, पक्षे उदात्तश्च । यथा—

सु+उत्थितः=सूत्थितः । वि+ईक्षते=वीक्षते

व्यवस्थिताविभाषेयम् । व्यवस्था च प्रातिशाख्येषु कृता—

'इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु च' (स्वरितः) इति। सवर्णदीर्घः प्रश्लेषः। उदात्तस्वरितयोः स्थाने यो यण् स क्षैप्रः। 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमभिनिहितः।

(१८९९) **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः** (आदिरुदात्तः) ।६।१।१६१।

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्यादिरुदात्तः स्यात्। आदिग्रहणमनेकाक्षरेषु स्थाननियमार्थम्। उदात्तलोपनिमित्तभूतोऽनुदात्त उदात्तः स्यादित्यर्थः। उदात्तत्वाख्यो धर्मः स्वाश्रयनाशेऽपि पार्श्वगताक्षरेषु संक्रम्यानष्ट एव तिष्ठेदित्येभिर्विधिभिरवगम्यते। यथा—

कुमार + ई (ङीप्) = कुमारी।

स्वरविधिः।

'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यधिकारस्थल एव स्वरोऽप्यधिक्रियते।

(१९००) **आद्युदात्तश्च** ।३।१।३।

प्रत्ययः सर्वोऽप्युदात्त इत्युत्सर्गः। अनेकाक्षरेषु प्रत्ययेषु स्थाननियमार्थमादिपदग्रहणम्। 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इतिवद्विशेषविधानाभावे अनुदात्ता एवागमाः। अतः प्रत्ययानामाद्यन्तव्यवहार आगमनिरपेक्ष इति ज्ञेयम्।

(१९०१) **अनुदात्तौ सुप्पितौ** ।३।१।४।

'स्वौजसमौट्.......' इति विभक्तयः पितः प्रत्ययाश्च अनुदात्ता इत्यपवादः। सुप एकाच एव। पित्सु तरसमबादयोऽनेकाचोऽपि सन्ति। तेषु देशविशेषनिर्देशाभावात् सर्वोऽप्यजनुदात्तः।

(१) प्रथममनुबन्धनिबन्धनाः प्रत्ययस्वराः

(१९०२) **चितः** (अन्त उदात्तः) ।६।१।१६३।

चितः प्रत्ययस्यान्त उदात्तः स्यात् । यथा—

भङ्गुर । भासुर—'भञ्जभासमिदो घुरच्' (११३७)

'अनुदात्तं पदमेकवर्जं' इति शेषनिघातः ।

(१९०३) तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ।

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः स्यात् । पूर्वेण सिद्धे णित्स्वरस्य परत्वात् बलीयसो बाधनार्थमिदम् । यथा—

कौञ्चायन—'गोत्रे कौञ्चादिभ्यः चफञ्'

(१९०४) कितः । ६ । १ । १६५ ।

तद्धितस्येत्येव । यथा— नाडायन—'नडादिभ्यः फक्' ।

(१९०५) तित् स्वरितम् । ६ । १ । १८५ ।

स्पष्टम् । तितः प्रत्ययस्यानेकाच्त्वे तु 'अन्त उदात्तः' इति प्रकरणादन्तः स्वरितः । शेषस्य निघातश्च यथा—

वाच्य—'ऋहलोर्ण्यत्' । क्व—किमोत् ।

(१९०६) लिति (प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं) । ६ । १ । १९३ । यथा—

चिकीर्षकः ।—ण्वुल् ।

(१९०७) ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ३ । १ १९७)

नित्यग्रहणं विभाषानिवृत्त्यर्थम् । 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति परिभाषया ञ्नित्प्रत्ययान्ता ग्राह्याः । ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः । यथा— सौन्दर्य—ष्यञ् । वृष्टि—क्तिन् ।

'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति 'न्द' 'ष्टि' इत्यनयोः स्वरितः ।

(१९०८) उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७ ।

रिदन्तस्योपान्त्यमुदात्तं स्यात् । यथा—

करणीय—अनीयर् । पटुजातीय—जातीयर् ।

(२) प्रकृतिस्वरः ।

धातुः प्रातिपदिकं चेति द्विविधा प्रकृतिः । उभे अपि व्युत्पन्नाव्युत्पन्नभेदेन पुनर्द्विविधे । तत्र उभयविधोऽपि धातुः

(१९०९) धातोः (अन्त उदात्तः) । ६ । १ । १६२ ।

इत्यन्तोदात्तः । अव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि **"फिषोऽन्त उदात्तः"** इति फिट्सूत्रेणोत्सर्गतोऽन्तोदात्तानि । कृत्तद्धिताभ्यां व्युत्पन्नानां स्वरो निर्णीयते । — तत्रापि 'आद्युदात्तश्च' इत्यधिकारेण अनुबन्धभेदैश्च, सामान्यविधय उक्ता एव । विशेषेषु व्यापकाः कथ्यन्ते—

(१९१०) कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । ६ । १ । १५९ ।

कर्षतेराकारवतश्च धातोर्घञन्तस्यान्त उदात्तः । यथा—

कर्ष । पाक । राग । दाय ।

'ञ्नित्यादि....' (१९०७) इत्याद्युदात्तस्यापवादोऽयम् ।

(१९११) ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । ६ । १ । १७६ ।

'अन्तोदात्तात्' इति वर्तते । उदात्तह्रस्वान्तात् नुटश्च परो मतुबुदात्तः । पित्स्वरबाधनार्थमिदम् । यथा—अग्निमान् । वायुमान् । अक्षण्वान् ।

(१९१२) अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ।

चकारादादिः । तवैप्रत्ययान्तस्यादिरन्तश्च युगपदुदात्तौ स्याताम् । एवमेते द्व्युदात्ताः । यथा— कर्तवै । हर्तवै ।

(१९१३) निष्ठा च द्व्यजनात् (संज्ञायां) । ६ । १ । २०५ ।

निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । यथा—

दत्तः गुप्तः । (आकारश्चेत्) त्रातः ।

(१९१४) यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ।

यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तः । नव्यशब्दस्य तु न । तित्स्वरितस्यापवादः । यथा— चेय, नेय—'अचो यत्' ।

कण्ठ्य, ओष्ठ्य—'शरीरावयवाद्यत्' ।

(३) सुप्स्वरः।

'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (१९०१) इति सुपः सर्वानुदात्ताः। दीव्यतीति देव इति पचाद्यजन्तो देवशब्दश्चित्त्वादन्तोदात्तः। देवस् इति प्रथमैकवचने प्रत्ययस्य हल्मात्रत्वात् प्रत्ययस्वरस्य नावकाशः। देव औ इति द्विवचने उदात्तेन सहैकादेशात् औप्रत्यय उदात्तो भवति। एवमन्यत्राप्यजादिप्रत्ययेष्वेकादेशे। इनादेशे गुणस्योदात्तत्वे तस्मात् परो नकार 'उदात्तादनुदात्तस्य....' इति स्वरितः। आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वं वक्ष्यते—

देवः	देवौ	देवाः
हे देव	हे देवौ	हे देवाः
देवम्	देवौ	देवान्
देवेन	देवाभ्याम्	देवैः—देवेभिः।
देवाय	,,	देवेभ्यः
देवात्	,,	देवेभ्यः
देवस्य	देवयोः	देवानाम्
देवे	,,	देवेषु

(१९१) सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (उदात्तः)। ६। १। १६८।

सौ सप्तमीबहुवचने यत् प्रातिपदिकमेकाच् तस्मात् परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता स्यात्। भसंज्ञायामल्लोपेन कृतमेकाच्त्वं परिहर्तुं 'सावेकाचः' इति। यथा—वाचा वाग्भ्यां वाग्भिः। याता याद्भ्यां याद्भिः। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' क्रियते चेत् वा चा इत्यादिवत् स्वरितः पाठ्यः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। स्वरितोऽयं सर्वत्र न दर्शितः।

(१९१६) अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे। ६। १। १६९।

नित्यसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् च तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वा स्यात्। पक्षे समासान्तोदात्तत्वं प्रकृतेः। यथा—

परमवाचा, परमवाचा।

(१९१७) अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ । १७०

इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ।

'चौ' इति वक्ष्यमाणस्य प्रकृतेरन्तोदात्तस्यापवादः ।

(१९१८) ऊडिदंपदाद्यप्पुंरैद्युभ्यः । ६ । १ । १७१ ।

एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । यथा—

ऊठ्—	प्रष्ठौहः	अप्—अपः ।
इदम्—	आभ्यां	पुंस्—पुंसः ।
		रै—रायः ।
पदाद्यादेशः—	पदा	दिव्—दिवः ।

(१९१९) शतुरनुमो नद्यजादी । ६ । १ । १७३ ।

नुंहीनशतृप्रत्ययान्तादन्तोदात्तात् परा ङी अजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिश्चोदात्ता । यथा— तुदती—तुदता ।

(१९२०) उदात्तयणो हल्पूर्वात् । ६ । १ । १७४ ।

नदी अजाद्यसर्वनामस्थानं चोदात्तम् । यथा—

कर्त्री—कर्त्रा—उदात्तस्य तृच ऋकारस्य यण् ।

(१९२१) नोङ्धात्वोः । ६ । १ । १७५ ।

पूर्वोक्तं न । यथा— ब्रह्मबन्ध्वा,खलप्वे

(१९२२) नामन्यतरस्याम् । ६ । १ । १७७ ।

ह्रस्वात् परो नामुदात्तो वा । यथा—

अग्नीनां, अग्नीनां—वायूनां, वायूनां ।

(१९२३) ङ्याश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १७८ ।

ङ्यन्तात् परो नां छन्दसि बहुलमुदात्तः ।

(१९२४) न गोश्वन् साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः । ६ । १ । १८२ ।

एभ्यस्तृतीयादिर्विभक्तिर्नोदात्तः । साववर्णः प्रथमैकवचने अवर्णान्तः । कृदिति कृञः क्विप् । अङ् इति अञ्चतेः पूजार्थकात् क्विन् । यथा—गवा । शुने । येभ्यः, तेभ्यः । केभ्यः । राजः । प्राञ्चि । क्रुञ्चां । कृत्सु ।

(१९२५) **सर्वस्य सुपि** । ६ । १ । १९१ ।

आदिरुदात्तः । यथा—सर्वः सर्वौ सर्वे ।

(१९२६) **आमन्त्रितस्य च** (आदिरुदात्तः) । ६ । १ । १९८ ।

यथा— हे देव। देवौ देवाः ।

वाक्यादिस्थस्यैवायमाद्युदात्तः । पदात् परस्य तु सर्वानुदात्तो वक्ष्यते ।

(१९२७) **युष्मदस्मदोर्ङसि** । ६ । १ । २११ ।

(१९२८) **ङयि च** । ६ । १ । २१२ ।

आदिरुदात्तः । यथा—तव । मम । तुभ्यम् । मह्यम् ।

(१९२९) **चौ** (अन्तः) । ६ । १ । २२२)

लुप्ताकारनकारे अञ्चतौ परे पूर्वस्यान्त उदात्तः । यथा—देवद्रीची ।

---

(४) तिङ्स्वरः ।

(१९३०) **तास्यनुदात्तेत्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्त-महन्विङोः** । ६ । १ । १८६ ।

तासेरनुदात्तेतो ङितोऽकारान्तोपदेशाच्चाङ्गात्परं लकारात्मकं सार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। ह्नु इङ् इत्येताभ्यां परं तु न । यथा—

तासि— दातारौ दातारः ।

अनुदात्तेत्— आस्ते आसाते आसते ।

ङित्— शेते शयाते शेरते ।

अदुपदेश— पचतः तुदतः करिष्यतः ।

विधिरयं महान्तं व्याप्नोति विषयम् । लकारेषु लिडाशीर्लिङौ द्वावेवार्द्धधातुकौ । अनुदात्तेत्साहचर्याद्यद्यपि ङिद्धातुरेव गृह्यते तथापि आदादिका आत्मनेपदिनः सर्वेऽत्रान्तर्भूताः । शप्–श्यन्–श–यक्–चङ्–अङ्

—क्य इत्यादिभिरदुपदेशा बहवः । एवञ्च सुप इव तिङोऽपि भूयसानुदात्ताः। सुप्तिङोरनुदात्तभूयस्त्वं चावश्यकम्, अन्यथा प्रकृतिस्वरस्य विषयः संकुचेत् ।

(१९३१) **आदिस्सिचोऽन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १८७ ।

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा स्यात् । पक्षे चित्त्वादन्तोदात्तः । यथा—

मा हि कार्ष्टाम्, मा हि कार्ष्टाम् । मा हि लाविष्टाम्, मा हि लाविष्टाम् ।

सिचश्चित्करणसामर्थ्यादागमानुदात्तत्वमत्र न भवति ।

(१९३२) **स्वपादिहिंसामच्यनिटि** । ६ । १ । १८८ ।

एषामजादावनिटि लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा । यथा—

स्वपन्ति । स्वपन्ति

(१९३३) **अभ्यस्तानामादिः** । ६ । १ । १८९ ।

अजादावनिटि लसार्वधातुके अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । यथा—

ददति । दधतु । जाग्रति । जक्षतु ।

(१९३४) **अनुदात्ते च** । ६ । १ । १९० ।

अविद्यमानोदात्तेच लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । अनजाद्यर्थमारम्भः । यथा—

ददाति । जहाति । जिहीते । मिमीते ।

(१९३५) **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजगरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति** । ६ । १ । १९२ ।

एषामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । यथा—

बिभेति । जिहेति । जुहोति । इत्यादि

(१९३६) **अचः कर्तृयकि** । ६ । १ । १९५ ।

अजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । यथा—

लूयते लूयते वा केदारः स्वयमेव ।

(१९३७) **थलि च सेटीडन्तो वा** । ६ । १ । १९६ ।

सेटि थलन्ते पदे आदिरन्त इड्वा उदात्तः । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । यथा— लुलविथ—चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ।

(१९३८) **चङ्यन्यतरस्याम्** (उपोत्तमम्) । ६ । १ । १२८ ।

चङन्ते उपोत्तममुदात्तं वा । पक्षे अदुपदेशलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाच्चङाश्चित्स्वरः । यथा—मा हि चीकरतम्, चीकरतम् वा ।

---

(९) निपातस्वरः ।

नाम्नामिव निपातोपसर्गयोरपि स्वराः फिट्सूत्रेषु विधीयन्ते । यथा— **निपाता आद्युदात्ताः** । ४ । १२ । **उपसर्गाश्चाभिवर्जम्** । ४ । १३ । **एवादीनामन्तः** । ४ । १४ । **वाचादीनामुभावुदात्तौ** । ४ । १५ । **चादयोऽनुदात्ताः** । ४ । १६ । इति । पादचतुष्टयविभक्तानि फिट्सूत्राणि शान्तनवाचार्यप्रणीतानीत्याहुः । तत्कृतानां ग्रन्थान्तराणामनुपलम्भात् कोऽसावाचार्य इति न विद्मः । फिट्सूत्रेषु पाणिनीयपरिभाषादर्शनादयं पाणिनेरर्वाचीन एव भवितुमर्हति । कण्ठतश्च तथोक्तमुद्योते नागोजिभट्टपादैः । किन्तु फिट्सूत्रकारः-अष् (अच्), हय् (हल्), फिष् (प्रातिपदिकं) यमन्वा (वृद्धिः), नप् (नपुंसकं), शिट् (सर्वनाम), स्फिक् (लुप्) इत्यपाणिनीयाभिः संज्ञाभिर्व्यवहरति । नपुंसकशब्दस्य 'नप्' इति सङ्कोचनमेव प्रस्थानस्यास्य नवीनतां विशदयति । पाणिनिस्तावत् स्वकपोलकल्पितेषु परं मात्रालाभव्यसनमाविष्करोति । तदनन्तरगामिनामेव तावद्दूरमल्पाक्षरीकरणसंरंभः प्रसरति यावता सर्वजनीनानां साधुशब्दानां वैरूप्यकरणमपि प्रसज्यते । यथा वोपदेवव्याकरणे ह्रस्वदीर्घप्लुतानां पार्श्वतक्षणेन 'स्वर्घप्लु' इति सङ्कोचनम् । अतो मुग्धबोधव्याकरणसजातीयात् कुताश्चित् प्रस्थानादुद्धृता एताः संज्ञा इति प्रतिभाति ।

अथ नाम्नां लिङ्गानुशासनवत् स्वरानुशासनमपि पाणिनिः स्वयमेव कुतो नारब्धवानिति जिज्ञासोदेति । नूनं 'उणादयो बहुलं' इति सूत्रयन्नाचार्यः स्वरानुशासनमपि विहितं मन्यते । उत्सर्गतोऽन्तोदात्तानि प्रातिपदिकानि, यत्र पुनर्देशभेद आवश्यकस्तत्र प्रत्ययानां रेफचकारादयोऽनुबन्धा योज्या इति स्यादाचार्यस्य हृदयम् । उणादयः पुनः शाकटायनीया इति प्रवादस्य न पश्यामः कमप्याधारम् । किमाचार्यः परकीयाणां सूत्राणामुपपत्तिसंपादनाय 'तितुत्रतथसरकसेषु च' इत्यादिसंविधानमारभेत? । किं वा पञ्चपाठीप्रणेता पाणिनिरुणादीनप्यसङ्कलय्य विश्राम्येत्? । यथा नैरुक्तानां क्रियासमाम्नाय आचार्येणानुबन्धासज्जनेन परिष्कृतस्तथा तेषां नामनिरुक्तिसम्प्रदायोऽपि नवीकृतो भवितुमेवार्हति । अनुबन्धकरणे च तत्तद्व्याकरणप्रस्थानप्रवर्तकानां परस्परनिरपेक्षत्वं 'आङ आपः' 'आङो नास्त्रियां' इत्यष्टाध्यायीदृष्टानां पूर्वाचार्यसङ्केतानां विमर्शनप्रस्तावे निरूपितं महाभाष्ये । किञ्च, उणादीनां शाकटायनोपज्ञत्वे बहुत्र नामग्रहणेन तमाचार्यं पूजयन् पाणिनिर्बाहुलकोपदेशेन तदीयं ग्रन्थं न कदाप्युपाहासिष्यत् ।

नामव्युत्पत्तिविषये प्राचीनानां पक्षद्वयमवर्तत । यथाह यास्कः—"नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च; न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके" इति । भाष्यकारश्च 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकं" इति तदेतदनुवदति । 'उणादयो व्युत्पन्नाः' 'उणादयोऽव्युत्पन्नाः' इति पाणिनीयव्याख्यातॄणां ग्रन्थेषु दृश्यमानो वादोऽप्यस्यैव पक्षद्वयस्य रूपान्तरम् । तत्र 'शकटस्य च तोकं' इति परिहासगर्भेण नामनिर्देशेनात्मनः शाकटायनमते स्पष्टमरुचिं प्रकाशयति पतञ्जलिः । बहुत्र चाह 'उणादयोऽव्युत्पन्ना इति वक्ष्यामि' इति । पाणिनेस्तु 'तितुत्रतथसरकसेषु च' इति इण्निषेधारम्भदर्शनाद् व्युत्पत्तिमतमेवाभिमतमित्यवगम्यते । किन्तु "अनन्वितेऽर्थे, अप्रादेशिके विकारे, अर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येन; अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात्; न त्वेव न हि निर्ब्रूयात्" (यास्कनिरुक्तम्— २ ।

8

१।१।) इति नैरुक्तानां वीरव्रतं तु पाणिनिर्न सहते। तिरोहितप्रकृतिप्रत्ययविभागानां शब्दानां निपातनेनानुशासनमेवाचार्यस्याभिमतं प्रतिभाति। अचतुरविचतुरादिषु यद्यपि लाघवार्थं निपातनसरणिरनुसृता तथापि परुत्परार्यैषमआदिषु तथा नेति स्पष्टम्। एवं च नामनिर्वचनार्थमपि यत्नः पाणिनिना कृतो भवेत्। किन्तु अद्योपलभ्यमान उणादिसूत्रपाठः पाणिनिप्रोक्तस्य संक्षेपस्य प्रपञ्चः स्यात्। तथाहि आचार्यो दशविकरणीभिन्नान् धातून् पठित्वा नाम्नां धातूकरणपद्धतिञ्चोपदिश्यान्ते 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्याह। तद्धितेषु च 'तस्यापत्यं' इत्यादीनर्थानधिकृत्य 'शेषे' इत्युपसंहरति। तथैव 'धः कर्मणि ष्ट्रन्' (३।२।१८१।) इत्यादिं नामनिरुक्तिपद्धतिं प्रदर्श्य 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रयामास। 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यादीनि गणान्तराणीव "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्" इत्यादीनि गणसूत्रनिर्विशेषाणि कतिचन सूत्राणि च पपाठ। यथा पुनरर्वाचीनेषु कैश्चिद्धातूनामर्थनिर्देश आकृतिगणानां पूरणञ्चारब्धं तथान्यैरुणादयोऽपि प्रपञ्चिताः। प्रपञ्चयितुश्चाद्य लुप्तप्रचारत्वादनिर्णयस्वरूपेण शाकटायनग्रन्थेन बहूपकृतं स्यात्। एवं मनुशिष्यप्रणीतायाः स्मृतेर्मनुस्मृतिव्यवहार इव उणादिसूत्रपाठस्य शाकटायनप्रोक्तत्वप्रथा समजनीति कल्पनीयम्। एवं च ओपर्ट् (DR. OPPERT) महाशयेन मद्रास् (MADRAS) नगरे मुद्रापितस्य जैनव्याकरणग्रन्थस्य यादृशः शाकटायनीयव्यपदेशस्तादृश एवोणादिसूत्राणामपीत्यलं शाखाचङ्क्रमणरभसेन।

---

(६) पदस्वरः।

प्रकृतिप्रत्ययनिरपेक्षमखण्डस्य पदस्याष्टमाध्यायप्रथमपादे स्वरो विहितः। सोऽयं पदस्वरः।

'तस्य परमाम्रेडितं' इत्यतः परम्।—

(१९३६) अनुदात्तञ्च।८।१।३।

पदद्वित्वे परमाम्रेडितम्, तच्च सर्वानुदात्तं स्यात्। तेन 'नित्य-वीप्सयोः' इत्यादिना द्वित्वे दिनेदिने, पुनःपुनः, उपर्युपरि इत्यादौ द्विरुक्तद्वितीयरूपं सर्वानुदात्तं भवति।

'पदस्य'। 'पदात्' 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारे युष्मद-स्मदोर्वस्नसाद्यादेशा उक्ताः। शेषाः कथ्यन्ते।—

(१९४०) आमन्त्रितस्य। ८। १। १९।

पदात् परस्यापादादौ स्थितस्य आमन्त्रितस्य पदस्य सर्वानुदात्तः स्यात्। यथा—पचसि देवदत्त। पदात् परत्वाभावे आद्युदात्त उक्तः (१९२६)। आमन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावः (३६१), तन्निषेध (३६२) श्च पूर्वोक्तावत्रानुसन्धेयौ। अत्र विषये

(१९४१) सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे। २। १। २।

इति काचन परिभाषाप्यस्ति। कात्यायनपरिष्कृतस्य सूत्रस्यास्य, आमन्त्रि-तेनान्वितं षष्ठ्यन्तं तदीयशरीरानुप्रविष्टमिव स्वरे कर्तव्ये ग्राह्यमित्यर्थः। तेन

यत्ते दिवो दुहितर्मर्त्तभोजनम्।

इत्यादौ 'दिव' इति षष्ठ्या अपि सर्वानुदात्तत्वं भवति।

(१९४२) तिङ्ङतिङः। ८। १। २८।

तिङन्तं पदमतिङन्तात् पदात् परमनुदात्तं स्यात्। यथा—

देवदत्तः पचति। यज्ञदत्तो भुङ्क्ते।

अग्निमीळे पुरोहितम्।

(१९४३) न लुट्। ८। १। २९। यथा— श्वः कर्ता

लुट्प्रयोगश्छन्दसि न दृश्यते इत्युक्तं। युक्तिस्तु नोक्ता। सात्र प्रद-र्श्यते। तृजन्ताल्लुडन्तस्यास्तेरनुप्रयोगेण निष्पादितान्येव लुड्रूपाणि। तथाहि-भविता भवितारौ भवितारः—अत्र प्रथमपुरुषे अस्तिरूपाणां प्रयोगं विनैव गम्यमानत्वादप्रयोगः। यथा— 'कारस्करो वृक्षः' 'मातापितरौ

वन्धौ' 'ब्राह्मणा भोजनप्रियाः' इत्यादौ । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । एषु असि स्थः स्थ, अस्मि स्वः स्म इति अस्तिरूपाणि स्फुटानि । द्विबहुवचनयोः भवितारौ स्थः, भवितारौ स्मः इति रूपे कृत एवान्वयो घटेत इत्याक्षेपस्त्वकिञ्चित्करः । तथैव 'इयं रूपिणी भविता' इत्यादौ लिङ्गव्याघातश्च न गणनीयः । 'शक्यमञ्जलिभिः पातुं....' इत्यादौ सामान्ये नपुंसकवदत्र सामान्ये पुल्लिङ्गैकवचनमित्येव । तृज्वाच्यं कर्तृत्वं पुन्धर्म इति पुल्लिङ्गरूपमुपात्तम् । किञ्च 'अस्ति' 'आह' इत्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययत्वे 'वयमस्ति' 'ऋषय आह' इति प्रयोगो यथा दुर्वारस्तथा तृचोऽपि संस्करणप्रत्ययस्थानाभिषेके लिङ्ग-वचनोपाध्यपरिच्छिन्नः प्रयोग इति सुलभः समाधिः । आत्मनेपदेऽपि 'से साथे ध्वे, हे स्वहे स्महे, इति सर्वं व्यतिस्ते इत्यस्तेरात्मनेपदे स्थितमेव रूपम् । त्रैकालिकस्य तृचो भाविकाले व्यवस्थापनं च सङ्केतायत्तम् । किञ्च 'पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः' (नै. च.) 'शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीम्' (मे. सं.) इत्यादिषु प्रयोगेषु तृचो भाव्यर्थे प्रयोगः स्वारसिको दृश्यते । एवं आमन्तो लिंडिव लुडप्य-नुप्रयोगानिष्पन्नः । अनुप्रयोगैराख्यातरूपनिष्पादनपद्धतिश्च वैदिकदशान्त एव संस्कृतेऽवतारिता । अत एव आमन्तो लिट् 'अमन्त्रे' इत्याचार्येण मन्त्रे निषिद्धः । ब्राह्मणेषु तु सानुप्रयोगो लिडिव लुडपि कदाचिद्दृश्येत । लिटि यथा व्यवहितोऽप्यनुप्रयोगः काळिदासादिग्रन्थेषु दृश्यते तथा लुट्यपि । यथा—

'अन्तश्शुद्धस्त्वमसि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः' (मे. सम्.)

'ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम्' (भार-उद्यो-१६१—३७).

किञ्च

'गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा'

इति मेघसन्देशश्लोके 'लब्धासे' इति वक्तव्ये प्रथमपुरुषवन्मध्यमेऽप्यनु-प्रयोगं विना 'लब्धा' इति प्रयुङ्क्ते महाकविः । व्याख्यातारस्तु प्रयोगानी-दृशानन्यथानयनेन साधूकुर्वन्ति चेत् 'तं पातयां प्रथममास' इत्यादि लिट्-

प्रयोगेष्वपि तैर्नोदासितम् । उक्तरीत्या लुटस्तिङन्तत्वाभावादेव सिद्धो निघाताभावः । आचार्यस्तु व्याकरणप्रणयनकाले लुटोऽपि लकारान्तरतुल्य योगक्षेमतां पश्यन् तस्य लकारेष्वेकतमत्वमभ्युपेत्यानुदात्ततां निषेधति ।

(१९४४) **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्** ।
। ८ । १ । ३० ।

निपातैरेतैर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते । स्पष्टमुदाहरणम् । अथ त्रिंशत्प्रायैः सूत्रैः नह, सत्यं, अङ्ग, हि, यावत्, च, वा, एव, अहो, ननु इत्यादीनां निपातान्तराणामपि योगे तिङन्तनिघातं निषेधत्याचार्यः । अनेकार्थानां केषांचिदर्थभेदनिबन्धनमपि करोति निषेधम् । ग्रन्थविस्तरभयात्तत्प्रपञ्चोऽत्रोपेक्ष्यते ।

(१९४५) **यद्वृत्तान्नित्यम्** । ८ । १ । ६६ ।

यच्छब्दरूपावलिर्यद्वृत्तम् । तस्मात् परं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रकरणेऽस्मिन् अव्यवधानेन परत्वं न विवक्षितमिति ज्ञापकात् सिद्धम् । अतो यच्छब्दरूपघटितस्य वाक्यस्य तिङन्तं न निहन्यत इत्यर्थो लभ्यते । एवञ्च विशेषणवाक्येषु 'तिङतिङः' इति निघातो न कार्य इति फलति ।

(१९४६) **गतिर्गतौ** (अनुदात्तः) ८ । १ । ७० ।

अनेकोपसर्गसमवाये पूर्वं पूर्वमनुदात्तम् । यथा—

अभ्युद्धरति समुदानयति अभिसम्पर्याहरति ।

(१९४७) **तिङि चोदात्तवति** । ८ । १ ७१ ।

गतिरनुदात्तः । 'निपाता आद्युदात्ता' इत्यस्यापवादः ।

---

(७) समासस्वरः ।

(१९४८) **समासस्य** (अन्त उदात्तः) ६ । १ । २२३ ।

उत्सर्गतः समासा अन्तोदात्ताः । यथा—

राजपुरुषः । ब्राह्मणसमित् ।

अन्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातः ।

अथास्यापवादः प्रकृतिभावः—

(१९४९) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य व्यस्तदशायामुदात्तः स्वरितो वा यः स्वरः स्वतः सिद्धः स एव न तु समासनिबन्धनोऽन्तोदात्तः । (पूर्वपदस्य सर्वानुदात्तत्वे तु अन्तोदात्तः सावकाश एव)यथा—

श्रोत्रिय पुत्रः—'श्रोत्रियन् छन्दोऽधीते' इति नित्त्वादाद्युदात्तः ।
कार्ष्णोत्तरासङ्गः—कार्ष्णशब्दोऽअन्तत्वात् ञित्त्वेनाद्युदात्तः ।

समासैरेव पूर्वोत्तरपदे असकृत् प्रकल्प्य ग्रथितेषु दीर्घदीर्घसमासेषु स्वरः कथं निर्णीयत इति न भेतव्यम् । परास्तस्वरयन्त्रणैराधुनिकैरेव तादृशाः समासाः प्रयुज्यन्ते । विशेषविधयो नात्र व्याख्यायन्ते । ते सूत्रपाठादवगन्तव्याः । एवमग्रेऽपि ।

(१९५०) तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । ६ । २ । २ ।

एते तत्पुरुषे प्रकृत्या स्युः । यथा—

तुल्यश्वेतः, सदृशश्वेतः, शंकुलाखण्डः, शस्त्रीश्यामः इत्यादि ।

(१९५१) गतिकारकोपपदात् कृत् । ६ । २ । १३९ ।

गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं स्यात् ।

यथा— गति—प्रहरणं—ल्युटः कृत्प्रत्ययस्य लित्स्वरः ।
कारक—इध्मव्रश्चनः— ,, ,, ,, ।
उपपद—सुकरः—खलः ,, ,, ,, ।

(१९५२) उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ।

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या स्याताम् । तेन वनस्पतिः बृहस्पतिः । इत्यादयो द्व्युदात्ताः । उदात्तश्च पदयोरादौ ।

(१९५३) देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ।

उभे प्रकृत्या । तेन इन्द्राबृहस्पती इति पदं त्र्युदात्तम् । त्रीण्यप्याद्युदात्तानि पदानि ।

(१९५४) थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् (अन्तः) ६ । २ । १४४ ।

थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप्, इत्र, क एतदन्तानां गतिकारकोपपदेभ्यः परेषामन्त उदात्तः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । प्रत्ययेष्वाद्यावौणादिकौ । अन्ये कृतः । योज्यमुदाहरणम् । अत्र समासस्वरविधौ सामान्यविधीनपि कांश्चिदुपेक्ष्य दिङ्मात्रमेव दर्शितम् । वाक्यस्वरविधिः सम्भवन् प्लुतविधिना एकश्रुतिविधिना च चरितार्थः ॥

तन्त्रप्रतिष्ठा ।

एवमत्र पाणिनीयैः सूत्रैः सामान्यतो निरूपिता रूपसिद्धिः शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां च । विशेषविधिष्वपि येकेचिदवश्यविज्ञेयतया प्रतिभातास्तत्र तत्रोपात्ताः । शेषास्त्वेतावता समधिगतशास्त्रमर्यादस्य छात्रस्य विना व्याख्यानमष्टाध्यायीपरिशीलनादेव सुगमा भविष्यन्तीति विश्वसिमः । सन्ति च काशिकावृत्तिप्रभृतयोऽनुगतव्याख्यानपरा ग्रन्थाः । सत्यं, आचार्येणानुशिष्टायां सूत्राणां किञ्चिदूनचतुस्सहस्र्यामर्धमपि नास्माभिर्विवृतम्, अथापि निसर्गदुरासदे पाणिनीयतन्त्रमहादुर्गे सुकुमारमतीनां प्रविविक्षूणां सुखप्रवेशक्षमं द्वारमेकं चेदेतावता व्यवसायेनोद्घाटितं तर्हि फलितमेव काममस्मन्मनोरथैः । अथोपक्रान्तस्य प्रक्रियासिद्धि परमप्रयोजनं प्रकल्प्य तत इतो विप्रकीर्णानां कतिपयसूत्राणामापातसुगमेन विवरणेन परमुपदर्शितस्वरूपस्य पाणिनीयतन्त्रस्य संक्षिप्तमपि सर्वङ्कषं कमपि सर्वाङ्गीणं विमर्शमनिर्वर्त्य सहसोपसंहरणमन्याय्यं मन्यामहे । अतः संस्कृतसाहित्यसाम्राज्ये कियती श्रीपाणिनिमहर्षेः प्रतिष्ठेति विचारयिष्यामः ।

पाणिनिस्तावत् शाकल्यशाकटायनप्र*भृतीन् दशाचार्यान् नामग्राहं स्मरति, 'प्राचां' 'उदीचां' 'आचार्याणां' 'एकेषां' इति चतुरश्च बहुवचनेन निर्दिशति । सैवैरेभिः स्वतन्त्रव्याकरणप्रणेतृभिश्च भवितव्यम् । अन्यथा तत्स्मरणस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । पूर्ववैयाकरणानां मतानि विविच्य

---

* १. शाकल्यः, २. शाकटायनः, ३. गार्ग्यः, ४. भारद्वाजः, ५. आपिशलिः ६. काश्यपः, ७. स्फोटायनः, ८. चाक्रवर्मणः, ९. सेनकः, १०. गालवः ।

निर्दिशन्नाचार्य आत्मनस्तदुपजीवित्वमनुमापयति । 'औङ आपः' 'आङो नास्त्रियां' इति कदाचित्तदीयैश्च सङ्केतैर्व्यवहरति । विभक्तिसमासादीनां प्रथमाव्ययीभावादीनि नामानि सिद्धवत्कृत्य न लक्षयति । तथैवागमा-देशप्रत्ययानपि । लोपस्य लक्षणकरणं तु 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः' इति विशेषसंज्ञाविधानार्थं स्यात् । गुणवृद्धिसंप्रसारणोपसर्गादयोऽनुगतार्थाः संज्ञाः प्रायः प्राचीना एवेति प्रतिभाति । कुतस्तर्हि गुणवृध्यादयो लक्षिताः, प्रथमाव्ययीभावादयस्तु नेति न चोदनीयम् । प्रथमादयो विभक्तिसंज्ञाः केवलसंख्यानिबन्धनत्वान्निर्वचनं नापेक्षन्ते, अन्ये तु परिभाषिकत्वात् सङ्केतितार्थस्मरणाय निरूपितस्वरूपा इत्येव । 'औङ्' 'आङ्' इत्युक्तयोर्विभ-क्त्योः प्रत्ययशरीरबाह्यस्य ङकारस्य श्रवणादनुबन्धकरणं प्राचीनैरप्याद्दृ-तामिति ज्ञायते । अनुबन्धानां प्रत्याहारकरणे विनियोगोऽपि प्राचीनैः प्रहतः पन्था भवितुमर्हति । अन्यथा इत्संज्ञापेक्षेण प्रत्याहारनयेन निर्व-र्तितं हल्पदं इत्संज्ञोपदेशके 'हलन्त्य'–सूत्र एव प्रयुज्य व्याख्यातृभिरुद्घो-षितस्यान्योन्याश्रयदोषस्यावकाशमाचार्यो नादास्यत् ।

प्राचीनग्रन्थानामधुनानधिगमात् कियदुपकृतं तैः पाणिनेरिति परि-च्छेत्तुं न पारयामः । एतावत्तु जानीमः, यत् पाणिनीयापेक्षया गणनीयः कोऽपि गुणनिकर्षस्तेषामासीदिति । ते सर्वे सिलिन्ध्रनाशं नष्टाः, पाणिनी-यस्तु सुमेरुरिवाद्याप्यक्षोभ्यो वर्तते । लोके हि जीवितमत्सरे गुणोत्कृष्ट एवोद्रिच्यते । क्षुद्रो वा प्रभूतो वा भवतु पाणिनेः पुरोगामिभ्य उपनतो विज्ञानदायः, स तं स्वयत्नेन पुष्कलीकृत्य क्षोदक्षमं सर्वभाषानुग्राहकं शब्दानुशासनमकल्पयदिति तु प्रत्यक्षम् । प्रतिदिनमिवोदीयमानैर्नवनवैर्वि-कारैर्वैदिकभाषातो लौकिकभाषाया विदूरीभावे प्रसक्ते श्रुतीनामार्थो विस्मृतो मा भूदिति 'रक्षोहागमलध्वसन्देहान् प्रयोजनं' प्रकल्प्य शब्दान् व्युत्पा-दयितुं व्याकर्तुं च सर्वतः पण्डितैः प्रवर्तितस्य यत्नस्य परिणामात्मना समु-द्भूतेषु निरुक्तेषु व्याकरणेषु च यास्कनिरुक्तं पाणिनिव्याकरणं चेत्येकैकमे-वाद्यत्वेऽस्माभिरुपलभ्यते । गुणानुरागी लोक इति न्यायादनयोः सुरक्षित-त्वमेवास्पदीकृत्य प्रशस्ततरत्वमनुमितमित्येव ।

१. पाणिनीयसिद्धान्तः ।

संज्ञापरिभाषकथनं, प्रत्ययविधिः, (लोपागमादेशरूप)- वर्णविकारोपदेशः, एकत्रोक्तस्यान्यत्रातिदेशः, स्वरनिरूपणं इतीमान् परिमितानेव विषयानावृत्यावृत्त्य सूत्रैः प्रतिपादयन् पाणिनिः प्रक्रियोपदेशमात्रेण निर्वृत इव दृश्यते । अथापि सिद्धान्तचर्चायां न सर्वथोदासितमाचार्येण । तदर्थेऽपि पञ्चसूत्री विनियुक्तास्ति । तामेनां व्याख्यास्यामः।—'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१३८१) इति लुपा लोपे प्रकृतेः–'युक्तवद्भाव'शब्दितां लिङ्गवचनप्रत्यापत्तिमुपदिश्य स्वयमाक्षिपति।—

(१९९५) **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्** । १ । २ । ५३ ।

तत्=युक्तवद्वचनं नानुशासनीयम् । कुतः? संज्ञानामेव प्रामाण्यात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गवचनाः प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थे अण्प्रत्ययं कृत्वा तस्य लुपि युक्तवद्भाव इति क्लेशः किमित्याद्रियते? आपः, दाराः, गृहाः, इतिवत् पञ्चाला इति पुलिंङ्गबहुवचनान्ता जनपदसंज्ञेत्येवास्त्विति भावः । एवं तर्हि लुबेव मास्त्वित्यापतति । तदेवाहोत्तरसूत्रेण—

(१९९६) **लुब्योगाप्रख्यानात्** । १ । २ । ५४ ।

लुबप्यशिष्यः, अवयवार्थो हि नात्र प्रतीयते । तत्प्रत्यायकस्य प्रत्ययस्यादर्शनादिति भावः । पञ्चालाख्यजनानां निवासभूतत्वादेव देशस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धिरित्यत्र प्रत्यायकलिङ्गाभावाद्योगार्थकल्पनमप्रमाणमिति फलितम् । योगार्थकल्पनायामनर्थान्तरमप्यापतेदित्याह—

(१९९७) **योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्** । १ २ । ५५ ।

योगार्थः प्रमाणं चेत् कारणकलापैस्तस्य निवृत्तौ लुप्–प्रकृतेः शब्दस्य प्रयोगानर्हत्वं प्रसज्येत । पञ्चालजनानां शत्रुभिरन्यतो निष्कासने संज्ञापरिवर्तनं कर्तव्यं स्यात् । तेषामेवाभिष्यन्दवमनेन कोसलेषु

वासे प्रसक्ते कोसलानामपि पञ्चालसंज्ञा प्राप्नुयात्। अतः संज्ञासु योगार्थकल्पनं प्राचीनमतानुरोधादारब्धमित्येव। न तु वस्तुतः स्वस्याभिप्रेतमिति तात्पर्यम्। प्रसङ्गादन्यानपि वैयाकरणसमयान् खण्डयति—

(१९९८) प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्।१।२।५६।

प्रधानप्रत्ययाभ्यामर्थवचनमप्यशिष्यं अर्थस्य लोकतः सिद्धेः। पूर्वाचार्या हि परिभाषन्ते—'प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः' 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः' इति। शब्दानामर्थप्रतिपादकत्वं लोकसिद्धं; वैयाकरणसिद्धान्तान् नापेक्षते। अनधीतव्याकरणोऽपि वाक्यं श्रुत्वोद्दिष्टे कर्माणि प्रवर्तते। अतो राजपुरुष इति समासे राजपदमुपसर्जनं, पुरुषपदं प्रधानं; तथा दाशरथिरिति तद्धिते प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, तयोश्च युगपदेवार्थबोधो न तु भिन्नयोः; इत्यादिर्वादो वैयाकरणस्याभिमानमात्रमिति भावः।

(१९९९) कालोपसर्जने च तुल्यम्।१।२।५७।

अद्यतनः काल एतावान्, एवमेवंविधं पदमुपसर्जनमित्यादिर्नियमोऽपि न कर्तव्यः। सर्वजनीना एते व्यवहारा नियमनं नापेक्षन्ते, नापि शक्यन्ते नियन्तुमिति भावः।

---

२. स्वतन्त्रकल्पनाः।

परमतखण्डनेनानेन सुशब्दव्यवस्थापने शब्दशास्त्रस्य कियद्दूरमधिकारं पाणिनिरन्विच्छतीति स्पष्टीभवति। स न मन्यते यथा जनस्य पचनजलाहरणाद्यर्थं कुलालो घटान् करोति तथा वैयाकरणः सम्भाषणार्थं शब्दान् करोतीति। यदि पुनः पाणिनीयस्यव्याख्यातारः'इदमपाणिनीयं''एतद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं' इत्यादि वल्गन्तः कोलाहलं कुर्वन्ति तत्राचार्यः किमपराध्यति? अनादिरखण्डो लोकसिद्धः शब्दः। तं शिष्यव्युत्पादनाय वैयाकरणः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागैर्विशकलयति। उपायश्चायं यथाप्रतिभं

नाना कल्पयितुं शक्यते । वारणसीं प्रस्थितः पुरुषो यथा राजपथेषु बहुष्वाशुगामिनमादत्ते तथा शिष्य उपायबाहुल्ये लघुतममाद्रियेतेति मुनेरभिप्रायः । अतो लाघवमात्रे दत्तदृष्टिः स बहुत्र स्वातन्त्र्यं करोति । तथा हि—

१. जक्षित्यादीन् सप्त धातून् कृतद्वित्वानेव धातुपाठे पठित्वा तेषामभ्यस्तसंज्ञां प्रतिज्ञातवान्, न पुनर्गुप्तिजादिभ्यः स्वार्थे सन्प्रत्ययमिव तेषां सर्वत्र द्वित्वमुपदिष्टवान् । 'जक्षित्यादयः षट्' (६०१) इतिसूत्रव्याख्यानं दृश्यताम् । शक्नोतेः सनि यथा शिक्षतिर्निष्पादितस्तथा भजतेः सनि भिक्षतिर्निष्पादनीय आसीत् । एवं कृते भिक्षुः भिक्षा इति कृद्रूपाणि च 'सनाशंसभिक्ष उः' इति पृथग्यत्नं विनैवोदपत्स्यन्त । लाघवमिदं कथमाचार्यस्य न प्रत्यभादिति चित्रीयामहे । 'शिक्ष विद्याग्रहणे' इति भूवादौ पृथक् पाठस्तु केनापि प्रक्षिप्तः स्यात् । एवं धातुपाठे अदादिषु चुरादिष्वन्यत्र च बहवो व्युत्पादनक्षमाः क्रियाप्रकृतयः केवलधातुत्वेन पठिता इति सूक्ष्मधियामपरोक्षम् । अनेकाचः सर्वेऽपि धातव ईदृशा एव । कण्ड्वादिर्धातूकृतानि नामान्येवेति सर्वो जानाति । नकारादीनां धातूनां णोपदेशतया सकारादीनां षोपदेशतया च पाठः प्रयोजनमुद्दिश्य कृत इति सुप्रसिद्धम् । तद्वदेव आकारान्तानामेजन्तत्वेन पाठोऽपि । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यादीनामोदन्तं रूपं न कुत्रापि दृश्यते । कुत्राप्यदृष्टं रूपं च कथं सहजं भवेत्? इदमस्वारस्यं मनसि निधायैव, मन्ये, 'आदेच उपदेशे.......' इति सूत्रयत्याचार्यः । प्रयोजनमुद्दिश्यैते एवमुपदिष्टाः, न तु वस्तुतस्तादृशास्ते ।

२. विकरणेषु श्नोः पृथक् उ-प्रत्ययः किमर्थं कल्पित इति सन्देहो जायते । तनादिस्तावत् तनु, षणु, क्षणु, क्षिणु, ऋणु, तृणु, घृणु, वनु, मनु, कृञ् इति दशाभिर्धातुभिर्घटितः । तेषु कृञ्भिन्नाः सर्वेऽपि नान्ताः । कृञश्च गणपाठेनातृप्त आचार्यः "तनादिकृञ्भ्य" इति पृथगुप्रत्ययं शास्ति । अन्ये नव नकारं विना स्वादिषु पठिताश्चेद-

भीष्टं रूपं लभेरन् । सार्वधातुकेषु परं श्नुप्रत्ययेनेष्टसिद्धिरिति चेच्छृणु । तनादिनवके तनु, मनु, घृणु, वनु, षणु इति पञ्च धातवो गणान्तरेषु पाठादार्धधातुकेष्वनिष्टं रूपं न प्रतिपद्येरन् । शेषाणां क्षणु, क्षिणु, तृणु, ऋणु इति चतुर्णामेवानिष्टरूपापत्तिः प्रतिविधेया । तत्र च क्ङिति झलादौ प्रत्यये अनुनासिकलोपो जागर्ति । तेन यथोपन्यस्तं निरनुनासिकपाठे लाभ एव । क्षतं क्षतिः इत्यादीन्येषां लोके दृष्टश्रुतानि रूपाणि सिद्धानि । अझलादावक्ङिति च स्यतासिल्युण्वुलादिष्वनिष्टं रूपं प्रसज्येतेति चेत् प्रसज्यतां कामम् । क एनांस्तेषु प्रयोक्ष्यते? न हि धातुपाठे पठिताः सर्वेऽपि धातवः सर्वेषु कृत्सु लकारेषु च प्रयोक्तव्या इत्यस्ति नियमः । केचिद्धातवः सार्वधातुकमात्रविषयाः, अन्ये आर्धधातुकमात्रविषयाः इति सर्वेऽनुमन्यन्ते । व्याप्रियते, अधीते इत्यादयः परे उपसर्गप्रतिनियताः । किञ्च नामानि धातुजान्येवेति शपथं कृत्वा नैरुक्ता वैयाकरणेषु शाकटायनप्रभृतयश्च तन्निर्वहणाय विचित्रान् धातूनुपकल्पयन्ति । तेभ्यः सर्वेभ्यः कृत्तिङोरुत्पत्तिं त एव नेच्छन्ति । यथाह यास्कः—"अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते-दमूनाः क्षेत्रसाधा इति; अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः—उष्णं घृतमिति; अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते; विकृतय एकेषु (देशेषु) । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते...., विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु । २ । १ । ३ । ४ ।" इति । एवं क्षण्वादिचतुष्टयस्य लुडादौ प्रयोगो मास्तु । इदमन्यदप्यस्त्यस्माकमनुकूलम्—यदस्मदुक्तनये तृणुप्रभृतीनामिगुपधानामनिष्टो लघूपधगुणो न प्राप्नोति । अत्र सिद्धान्तकौमुदीकारः "उ-प्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति न भवतीत्यात्रेयादयः भवत्येवेत्यन्ये" इत्युक्त्वा क्षिणोति क्षेणोति इत्युभयथाप्युदाहरति । आत्रेयादिमतमेव च "तृणुते तृणं च" इति प्रयुञ्जनो 'गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कवि'-राद्रियते । भट्टोजिदीक्षितानामपि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति परिभाषाया भाष्यानुक्तत्वमेवारुचिबीजं, न तु क्षेणोति तर्णुते इति विरूपेषु रूपेषु पक्षपात इति स्फुटमवे ।

एवं स्थिते लाघवप्रियः पाणिनिः 'तनादिभ्य उः' इति किमित्यपूर्वं विकरणं कल्पयति ? यथाशङ्कितमनिष्टरूपापत्तिशङ्कैवाचार्यस्य प्रधानं कारणं स्यात् । धातूनां प्रयोगविषयसङ्कोचनमाचार्यस्यानिष्टं च प्रतिभाति । यतः स खिलधातूनन्योन्यादेशान् प्रकल्प्य सार्वत्रिकात् करोति । किञ्च-घृणिशब्दव्युत्पादनाय घृण-धातुः क्षणशब्दव्युत्पादनाय क्षणुधातुश्चापेक्षितः । अव्युत्पन्नेषु केवलधातुष्वदन्ता न सन्तीति सनाद्यन्तार्थमारब्धस्य 'अतो लोप'स्य प्रतिषेधः कर्तव्यः स्यात् । इत्याद्यूह्यम् । कृञ उ-प्रत्ययोऽवश्यं वक्तव्यः । स दीपकन्यायेन तनादीनामप्युपकरोत्वित्येवाचार्यस्य हृदयं स्यात् । अन्यथा तनादौ पठितं कृञं किमिति पृथग्गृह्णाति ?

३. तॄ कॄ पॄ इत्यादयः ॠदन्ताः पठिता धातवो वस्तुतः तर्, किर्, पुर्, इति रेफान्ता एव भवितुमर्हन्ति । ॠकारयुक्तानि हि रूपाणि न कुत्रापि दृश्यन्ते । कुत्राप्यदृष्टं प्रकृतिरूपं च कृत्रिममेव भवितुमर्हति । एवं खट्वादीनां आदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां आदन्ताट्टापा निष्पादनं, अव्ययेषु सुप उत्पाद्य लोपनं, क्विबादिसर्वलोपिप्रत्ययस्वीकारः, सिजादीनां स्थानित्वेन च्लेः प्रवेशनं इत्यादयोऽसंख्येया अर्थाः किञ्चित् किञ्चित् प्रयोजनं पुरस्कृत्य कृताः कल्पना इति विचारपथदत्तदृष्टीनां स्वयं स्पष्टीभविष्यति ।

---

३. लक्षणकरणम् ।

अथ 'प्रधानप्रत्ययार्थवचन'वत्, कालोपसर्जनयोरप्याशिष्यत्वं वदन् पाणिनिः किमभिप्रैतीति पश्यामः । इह व्याकरणे शास्त्रान्तरवदनुगतं कञ्चिद्धर्ममवलम्ब्य साङ्केतिकपदानां लक्षणकरणमाचार्याय न रो त । तथाच प्रत्ययः, पदं, धातुः, समासः, कारकं निपातः, उपसर्गः, अव्ययं, सर्वनाम इत्यनेकेषु सङ्केतेषु नैकोऽपि व्यावर्तकधर्मोपदेशेन

निरुक्तः । तृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायाः प्रत्ययाधिकारान्तर्भूताः; तत्र प्रकृतिभ्यः परे ये विधीयन्ते ते प्रत्यया इत्येव । तथा निपातोऽव्ययं, सर्वादिगणः सर्वनाम इत्यादि । एवं प्रातिस्विक उपदेशः परिगणनं वा क्रियते न तु व्यावर्तकं लक्षणम् । परसंसर्गेणार्थप्रत्यायकः प्रत्ययः; धात्वर्थोपस्कारक उपसर्गः; लिङ्गसंख्यान्वयायोग्यमव्ययं; सकृदुपात्तस्य नाम्नः परामर्शकं सर्वनाम इतिवल्लक्षणकरणे का हानिः? सत्यम्; बहुधा व्यभिचारो जागर्ति। तथाहि—प्रत्यये—स्वार्थिका अपि सन्ति प्रत्ययाः । विकरणानि हि न काञ्चिदर्थं बोधयन्ति । 'इयत्' इति शब्दे प्रकृतिसंसर्गो नास्ति । इवादयो निपाता अपि परसंसर्गेणार्थबोधकाः । इति लक्षणस्याव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च । उपसर्गे—मुहुर्भूयःपुनरादयोऽपि क्रियामेवोपस्कुर्वन्तीत्यतिव्याप्तिः । अव्यये—अपदिशमिति क्लीबाव्ययमुच्यते । त्रतमादिविभक्त्यव्ययेषु विशेष्यानुरोधेन लिङ्गवचनयोगो वक्तव्यो वर्तते । सर्वनामसु—उक्तो व्यावर्तकधर्मः सर्वाद्यन्तर्गणे त्यदादावेव व्याप्नोति । अतिव्याप्नोति च 'अयं जनः' इत्यादौ समुदाये, "श्रुत्वा देवः प्रमाणं" इत्यादिवाक्यगतेषु देवादिशब्देषु च ।

यथोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय निष्कर्षे क्रियमाणे नानाविशेषणानि देयानि स्युः । तैश्च लक्षणवाक्यानां महान् विकारो जायेत । किमित्यास्थीयते तादृशो यत्नः? रूपसिद्धिर्हि शब्दशास्त्रस्य प्रथमं प्रयोजनं, विभागकरणं तु गौणमेव । अकजर्हता, वृत्तिषु पुंवद्भावः, ङसिङ्योः स्मात्स्मिन्नादयः इत्यादिः प्रक्रिया यस्य तन्नामपदं सर्वनाम इत्येव वैयाकरणो ब्रूयात् । प्रथमचरमादयः कदाचिद्'जसः शी' संविभागिनो दृष्टा इति तेऽपि जसि विभाषा सर्वनामानि । एवमादिषु कार्यातिदेशार्थं संज्ञैवातिदिश्यते । गुणवृद्धिप्रयोजकत्वादयो धर्मा यस्य सः प्रत्ययः । सत्ववाचकमसत्ववाचकं वा 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु.......यन्न व्येति तदव्ययम् । एवमन्यत्रापि व्याकरणप्रक्रियैव संज्ञाया नियामिका, न त्वनुगतो

लौकिको धर्मः । अत एवोपसर्गसर्वनामादयो गणेन परिगण्यन्ते । 'तद्धि-तश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययेषु केषाञ्चित् सूत्रकृता सामान्यलक्षणे उपात्तेऽपि वार्तिककारः परिगणनमारभते ।

---

४. प्रस्थानचर्चा ।

व्याकरणं तावद्द्वेधा प्रणेतुं शक्यते । व्याचिकीर्षिताया भाषायास्तदात्वदृष्टं रूपसिद्धिसम्प्रदायं सम्यक् परीक्ष्य यस्यां कल्पनायां तदुपपादनं सुकरतमं प्रतीयते तामाश्रित्य तन्त्रायितव्यम् । अयमेको मार्गः. योऽयमभ्यूहनिष्पन्नत्वादाभ्यूहिको भवति । उद्दिष्टाया भाषायाश्चरित्रमन्विष्य निर्णीतामादिमावस्थामास्पदीकृत्य ततः सावधानमनुधाव्य तदातदोत्पन्नानां विकाराणां व्यवस्थापनमन्यो मार्गः । योऽयमागमनिबन्धनत्वादागमिकव्यपदेशमर्हति । अनयोः पूर्वः सुकरतरः सद्यःप्रयोजनकरश्च; अन्यस्तु व्यापको दृढतरप्रतिष्ठश्च । मार्गयोर्भेदमुदाहरणैः स्पष्टीक्रियते—भगवतः सूत्रकारस्य गोत्रनाम पाणिनिरिति । तदेतत्, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरितिवत्, 'अत इञ्' पणिनस्यापत्यं पाणिनिरित्येव आभ्यूहिकमार्गप्रवृत्तो वैयाकरणो निर्ब्रूयात् । निरुक्तवांश्च तथा परमार्थतः "भणपाणिनजशास्त्रे तातङः स्थानिनौ कौ" इति प्रयुञ्जानो नैषधकारः । वस्तुतस्तु पणिनोऽपत्यं पाणिनः, तस्यापत्यं युवा पाणिनिरित्येव शब्दव्युत्पत्तिः । कथमिदमागमानभिज्ञो जानीयात् ? अथ शिवस्+अर्च्यः=शिवोऽर्च्यः इति सन्धिः प्रतिपादनीय इत्यस्तु । अत्र प्रथमं सस्य रुः, ततस्तस्य उः, आद्गुणः, 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपं इति हि आगमिकः पाणिनिः प्रक्रियामाह । आभ्यूहिकस्तु आचक्षीत—किमनेन चित्रवधेन? पदान्तसकारः पुरस्तात् परस्तादपि अकारह्रस्वेन सम्पुटितो दृश्यते चेत् सश्रृङ्गस्य सलाङ्गूलस्य तस्य एकपदे ओकारेणादेशः क्रियतां इति । पर्याप्तं चैतावत्, यदि संस्कृतमात्रस्य व्याकरणं चिकीर्ष्यते । शिवो अर्च्य इति च्छान्दसः सन्धिर्नघटेतेत्येव ।

लोकवेदयोर्युगपदुपकारकस्य व्याकरणस्य प्रणयनाय प्रवृत्तत्वात् आगमिकमेव प्रस्थानं भूयसानुसरति पाणिनीयं तन्त्रम् । तस्य च तादृशत्वादेव स्वपूर्वतरेभ्यः स्वानन्तरोत्पन्नेभ्यश्च शब्दशास्त्रप्रस्थानेभ्यो महीयसी प्रतिष्ठा लोके जाता । दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेस्तन्त्रं दाक्षायणत्वेन स्वमातृभ्रातृव्य एव व्याडिराचार्यो लक्षश्लोकात्मकेन संग्रहाख्येन ग्रन्थेन प्रपञ्चितवान् । ततः कात्त्यायनः शेषपूरणप्रायैर्वार्त्तिकैरुपबृंहितवान् । सर्वोपरि च भगवान् आदिशेषावतारत्वेन प्रथितः पतञ्जलिर्वार्तिकतरंगिणीभिरुपबृंहितमेव पाणिनीयाष्टकमहार्णवं सर्वङ्कषप्रसरेण श्रीमद्व्याकरणमहाभाष्यमन्दरेण विलोड्य शब्दानुशासनरहस्यामृतं तृषितेभ्यो विबुधेभ्यः समर्पितवान् । ततो व्याडिपक्षपातादसुरप्रख्यैः कैश्चिन्मत्सरिभिराच्छिद्य लोप्यमानं महाभाष्यं महाविष्णुकल्पः कोऽपि कश्मीराधिपतिरुद्धृत्य पुनरपि विबुधायत्तमकरोदित्यैतिह्यं राजतरङ्गिणी प्रस्तौति । अद्यत्वे पुनर्व्याडिग्रन्थो निश्शेषं लुप्तः; वार्तिकानि च भाष्यारूढान्येवोपलभ्यन्ते । अथ भाष्यामृतपानतर्पितान्तरङ्गो भर्तृहरिर्व्याकरणोपनिषद्भूतं वाक्यपदीयं प्रणिनाय । धातुपाठं माधवो व्याचख्यौ । गणपाठं गणरत्नमहोदधिकार इति सर्वाङ्गीणैर्व्याख्यानैर्दृढीकृता पाणिनीयस्य प्रतिष्ठा ।

यत् प्रतिपादितमागमानुसारित्वाद्दशाविशेषविचारं विना कृत्स्नां संस्कृतभाषामनुगृह्णाति पाणिनेः शब्दानुशासनमिति तत् भूयोभिप्रायेण । अभ्यूहोऽपि क्वाचित् क्वचिदादर्तव्य एवासीदाचार्यस्य । किन्त्वत्र दुर्घटप्रकृतिरागमिकमार्ग एवापराध्यति, न पुनस्तन्त्रकारः । प्राक्चारित्रं तावत् प्रयत्नादनुस्त्रियमाणमपि कियद्दूरं प्रतिपत्तुं शक्यते? निरर्गलनिर्गलदमलसलिलकल्लोलहल्लोहलैराप्लावितानल्पदेशावकाशा काशीनगरे दृश्यते भगवती भागीरथी । तस्याः पुनरत्युच्छ्रितहिमवच्छृङ्गान्तर्गतानन्तनीरसिरानिष्यन्दिश्वभ्रगर्भनिलीनं प्रभवं भगीरथ एक एव जानीते । एवमेव महाकविसूक्तेष्वधरितसुधारसाभिः सरसवाचोयुक्तिभिराविष्कृतपरिपूर्णतारुण्यप्रौढिमया गैर्वाण्या वाण्या पांसुक्रीडोचितेषु शैशवदिनेषु कानिकानि म्लिष्ट-

वाक्यानि जल्पितानीति केनेदानीं प्रत्यक्षीकृतम् ? वैदिकावस्था तावत् कौतुकभरितं कौमारं वय एव दर्शयति, न पुनरतिशैशवम् । नोपलभ्यते च कुत्रापि ऋग्वेदात् प्राचीनतरः संस्कृतोपनिबद्धो ग्रन्थः । अतः स्वकीयं तन्त्रं यावच्छक्यमागमिकं कृतवान् पाणिनिरिति सन्तोष्टव्यम् ।

अद्य पुनः प्रणष्टस्य पूर्वचरितस्य पुनरुपकल्पनाय समारब्धविविधप्रयत्नकलापैः पाश्चात्यैर्महाशयैर्महता प्रयासेन चिराद्दृष्टं संस्कृतभाषायाः प्रभवस्थानम् । तद्दर्शने च पाणिनीयं व्याकरणं भूयसा तेषामुपाकरोदित्यत्राप्याचार्य एव प्रथममभिनन्दनमर्हति । महाभाष्यसम्पादितानि सोपानान्येव शमर्ण्यदेशीयान् (German) अन्तर्वाणीन् भाषाशास्त्रस्य गभीरं तलमवातीतरन् । वर्णविकारेषु, रूपभेदोपाधिषु, वृत्तिषु, समभिव्याहारशक्तिषु, स्फोटे च पतञ्जलिना संस्कृतभाषामेकामधिकृत्यावतारितासु चर्चासु भूयस्यो विशेषविवक्षां विना भाषासामान्यमनुगृह्णन्तीति व्याप्तिं गृहीत्वा पाश्चात्यैः प्रवर्तितं भाषाशास्त्रम् । तस्यैवं परम्परया पाणिन्युपज्ञत्वाल्लघुपाणिनीयोपसंहारावसरेऽस्मिंस्तदीयविज्ञानाधिगतानां नवानामर्थानामंशतो निबन्धनमनाशास्यं न भवेदिति किञ्चित् प्रस्तूयते । सुकरं चैतदेतावति कृते विचारे, यतः पाणिनिना चोदितेषु विधिष्वज्ञातयुक्तीनां केषाञ्चिदुपपत्तिवासनैवास्मत्कर्तव्यत्वेनावशिष्यते । पूर्वमेव स्वरप्रकरणे वैदिकप्रक्रियायां च भाषाविज्ञानीयविध्यनुसारेण विमर्शाः कतिचन प्रसङ्गवशादवतारिताः । किन्तु तत्र पाणिनीयतन्त्रानुकूलनाय सविशेषो यत्न आस्थातव्य असीत् । इतः परं तन्त्रनिरपेक्षं सामान्यदृष्ट्या विषयव्यालोडनमेव भविष्यति ।

भाषाचरित्रम् ।

अत्रादावयं भूमिकाबन्धः क्रियते—यथा भारतखण्डेऽत्र देश्यभाषाणां सर्वासामुपजीव्यत्वेन संस्कृत*माकारभाषापदं भजति तथा युरोप[१]महाखण्डे 'लेतिनो'[२] इति प्रथिता रोमकभाषा, 'ग्रीको'[३] इति प्रथिता यवनभाषा च तत्स्थानं वहतः । बाल्य एव स्वदेशाकरभाषयोर्ग्रीकोलेतिनयोः कृतपरिचयाः जोणसँ[४]—कोल्ब्रूक[५]प्रभृतयः आङ्गलेयाः[६] सूरयः कार्यवशादत्रागत्य यावत् संस्कृतमधीयते तावदेकतः संस्कृतस्यान्यतो ग्रीकोलेतिनयोश्च सोदर्याणां स्वसॄणामिव प्रस्फुटो यौनसम्बन्धस्तेषां प्रत्यभात्; तन्मुखेन च स्वदेशाकरभाषयोः प्रवयाः काचिज्ज्येष्ठभगिनी विदेशे पूजिता जीवतीति विदितवृत्ताः शर्मण्य-पैराङ्कि[७]प्रभृतय इतरे युरोपवर्गीयाः कुतुकभरितास्तदुपासनाय सर्वतः प्रयत्नमारेभिरे । ततःप्रभृति तैः प्रवर्तितं भाषाविज्ञानीयाख्यं[८] शास्त्रं क्रमेणोपचितमद्य प्रतिष्ठोन्मुखं वर्तते । वयमप्येवमुपज्ञातयोरास्माकाकरभाषायाः कनिष्ठभगिन्योर्मुखपरिचयमप्यनन्ततः कर्तुमर्हाम इति शिष्यानुद्बोधयामः । भाषासाम्येनान्यैश्च सुपरीक्षितैर्लिङ्गैर्युरोपवासिनां इन्द्यावासिनां च जनानामेकवर्ग्यत्वं निर्णीतमन्तर्वाणिभिः ।—

"अत्रेतिहस्म प्रवदन्ति सूरयः पुरा किलैष्या[९]क्षितिखण्डमध्यगाम् ।
अधित्यकां हिन्दुकुशाख्य[१०]भूधरस्याध्यूषुरार्य[११]व्यपदेशिनो जनाः ॥
जनार्णवे तत्र विमर्दतस्ततः स्थानादभिष्यन्दिनि केचिदूर्मयः ।
हिमाद्रिकूटान्तरवर्तिवर्त्मना प्रपेदिरे भूमिमिमां सहस्रशः ॥"

—आङ्गलसाम्राज्यम् ।

अन्ये पुनः पश्चिमतः प्रसर्पिणो विलङ्घ्य शैलान् विविधान् नदीरपि ।
इतालिया[१२]ग्रीस[१३]मुखेषु लेभिरे यौरोपनीवृत्सु निवेशनं शनैः ॥

---

* Classic language. १. Europe. २. Latin. ३. Greek. ४. Sir W. Jones. ५. Colebrooke. ६. English. ७. French. ८. Philology. ९. Asia. १०. Hindukush ११. Aryas. १२. Italy. १३. Greece.

श्लोकोक्तरीत्या चरित्रैरप्रहते पुरातनकाले एष्यामहाखण्डस्य मध्य-सीमामधिवसन्त आर्यव्यपदेशभाजो जना अभिष्यन्दवमनन्यायेन प्राक् पश्चाच्च प्रसरन्तः शनैः शनैरिन्द्यामण्डलम्, युरोपखण्डस्य भूयांसं भागं च विजित्य तत्रावात्सुः। तेषामभिष्यन्दवमनात् पूर्वं सर्वसाधारणी या भाषा तावदासीत् सा आर्यकुलकूटस्था **मूलार्यभाषे**त्युच्यते। इयं प्राधान्येन इन्द्यायां युरोपखण्डे च दृष्टेति हेतोः पाश्चात्यैः ऐन्द्ययौरोपी (Indo-European) इति व्यपदिश्यते। तस्याः शाखाप्रवर्तिकाः सप्त दुहितरो ज्ञाताः— १. संस्कृतप्रवरा भारतीयशाखा, २. छन्दप्रवरा ऐरेणिकं (पारसीक) शाखा, ३. लित्तिकं-श्लाविकशाखा, ४. ग्रीसैतालिक-शाखा, ५. केल्तिकं शाखा, ६. त्यूटाणिक शाखा, ७. शर्मण्यंशाखा चेति। एतासां शाखोपशाखाप्रतानसङ्कुलस्य सन्तानस्य गाढेन पर्यवेक्षणेनाद्य कूट-स्थाया मूलार्यभाषायाः प्रतिष्ठा, शाखासु प्रवराणां बाल्यचरितं च विज्ञातं वर्तते। तत्र संस्कृतभाषाचरित्रस्य दिक्प्रदर्शनमात्रमत्र क्रियते।

अक्षरसमाम्नायः।

स्वरेषु प्रथमे त्रयो (अ इ उ) मूलभूताः। सन्ध्यक्षराणि (ए ओ ऐ औ) अन्वर्थनामान्येषां मिथो मिश्रणेनोत्पन्नानि। ऋकारऌकारौ विवार-प्रयत्नेन स्वरीकृतौ रेफलकारावित्येव। 'कृपो रो लः' 'प्लुतावैच इदुतौ' इति सूत्रयोर्व्याख्याने उभयमपि विचारितमिदम्। मूलस्वरेषु अकारस्तीव्रयत्नः, इकारो मृदुयत्नः, उकारो मध्ययत्नः इत्यस्ति विवेकः। अस्योपपत्तिरुपरि-ष्टाद्वक्ष्यते। केवलस्वराणां (अकां) द्विरुक्तौ संश्लेषेण दीर्घः। त्रिरुक्त्या-दिरुच्चारणे विशेषादर्शनान्न गण्यते। अत एव 'अकः सवर्णे दीर्घो' विहितः। प्लुतं तु भिन्नस्वरूपो विकारः। सन्ध्यक्षराणि संयोगरूपत्वात्

---

१. Zend २. Iranian ३. Lito-Slav ४. Greeco-Italic
५. Keltic ६. Tutonic ७. German

स्वतो दीर्घाणि । तेषु घटकांशयोस्तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिरेव विवक्षिता, न तु नीरक्षीरन्यायेन सङ्करः । गच्छता पुनः कालेनावयवश्लेषस्य दार्ढ्यातिरेकात् भेदबुद्धावेव तिरोहितायां सीसताम्रयोर्विलापितयोरुत्पद्यमानो नवः कांस्यसंज्ञो लोह इव स्वतन्त्रस्वरा एते संवृत्ताः ।

अतश्च प्राकृतेषु एङो ह्रस्वता दृश्यते । एङ्ह्रस्वो ग्रीकाप्रभृतिषु स्वसृभाषासु दृष्टत्वात् प्राचीन एव, संस्कृते केनापि कारणेन नष्ट इति वक्तव्यं वर्तते । ग्रीकालेतिनयोर्यत्र एकार ओकारो वा स्वरः, संस्कृते तत्र प्रायेण अकारो दृश्यते; अतः पुरातना एङ्विषयाः संस्कृते क्रमादकारेणापहृताः स्युः; उपलभ्यते चाद्यापि पदान्तसकारात् पूर्वस्य अकारस्य क्वचित् 'शिवो वन्द्य' इत्यादौ ओकारात्मनावस्थानम् । प्राकृतेषु तु पदान्तसकारात् पूर्वस्य अकारस्य ओ-त्वं सार्वत्रिकम् ।

इकार–उकारयोर्गुणवृद्धिभ्यामेचो निष्पद्यन्ते । इक आदावकारयोगो गुणः । अकारद्वययोगः, आकारयोगः, सकृद्गुणितस्य पुनर्गुणनं वा वृद्धिः । अ+इ=ए; अ+उ=ओ; अ+अ+इ=ऐ; अ+अ+उ=औ; ऋकार-ऌकारौ गुणवृद्ध्योः क्रियमाणयोः कार्यवशादारोपितं स्वरधर्ममुत्सृज्य निजं व्यञ्जनभावमेव प्रतिपद्येते । अतो गुणितऋकारः अर् इति रूपं प्राप्नोति । वर्धितः आर् इति च । एवं ऌकारः अल्, आल् इति । गुणाख्यो विकार आर्यभाषाणां साधारणः, वृद्धिस्तु संस्कृतमात्रदृष्टः ।

इको यणश्च विजातिक्षेत्रजा भ्रातर इव जातिमात्रेण केवलं भिद्यन्ते । प्रसार्योच्चारिता यण इको भवन्ति । सङ्कोच्योच्चारिता इको यणश्च । तत्र रेफलकारौ स्वरदशायामप्युत्कटव्यञ्जनांशाविति विशेषः । अनेन 'इको यणचि' इति सन्धिः सम्प्रसारणं च व्याख्यातम् । यण्–सन्धिः पदान्ते सार्वत्रिकप्रायः, पदमध्ये त्वेकाक्षराणामङ्गानां स्वरापहारेण वैरूप्यं, संयोगपूर्वाणां व्यञ्जनान्तरयोगेन दुःश्रवता च मा भूदिति यूवोरियङुवङौ क्रियेते । 'एचोऽयवायावः' इति विश्लेषितयोर्य्वोर्यणेव । प्रश्लेषसन्धिरवाप्योरुपसर्गयोरल्लोप इवार्वाचीनैरवतारितः । अत एव च्छन्दसि तत्र प्रकृतिभावो विधीयते ।

व्यञ्जनानि मध्यमा, ऊष्माणः, वर्गपञ्चकघटिताः स्पर्शाश्चेति त्रिधा विभक्तानि । ऊष्मसु हकार एको विलक्षणध्वनिरनिरुक्तस्थानश्च । मृदुभिर्घटितोऽयं महाप्राणप्रकृतिस्तान् घोषीकरोतीति प्रातिशाख्यकारा आहुः । 'झयो होऽन्यतरस्यां' इति पूर्वसवर्णविधिः, ऋग्वेदीय ळकारलेखनसम्प्रदायश्चामुमर्थं विशदयतः । खराणामतिखरीकरणमपि हकारयोगानिबन्धनं प्रतिभाति; किन्तु तत्र न किञ्चिन्निर्णायकं लिङ्गमस्ति । घोषप्रयत्नवतो हकारस्य योगेन निष्पन्नाश्चेदतिखराः कथमघोषा दृश्यन्त इति सन्देहश्च जागर्ति । ग्रीकाभाषायां 'छिद् द्वैधीकरणे' इति धातोः 'स्किद्' इति, 'गच्छति' इत्यस्य 'बस्को' इति च रूपस्य दर्शनात् छकारः 'स्क' इति संयोगादुत्पन्न इति केचिदुन्नयन्ति । 'छे च' इति तुग्विधानेन दृश्यते च छकारस्य संयोगसमानयोगक्षेमा दशा । खकार एवं क्श इति संयोगादुत्पन्नः स्यादिति *तर्कयामि । भाष्यकारो हि चक्षिङः ख्शाञ् $इति पठित्वा असिद्धकाण्डे शस्य यो वा वक्तव्य इत्याह । रुत्वप्रतिषेधादिप्रयोजनमुद्दिश्य कृतोऽप्ययं पाठो यकारादेशस्य विकल्पनादुच्चारणसाम्यमनुमापयति । 'अक्खिदत्' 'अक्खिद्र' 'परिक्खिदते' इति तैत्तिरीयसंहितायां खिदधातुरूपेषु खकारस्य द्वित्वकरणदर्शनमप्यस्मदूहमनुकूलयति । 'शश्छोऽटि' इति शस्य छत्वविधानस्य 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति वैपरीत्येन छस्य शत्वविधानस्य च स्वारस्यपर्यालोचने छकारेऽपि महाप्राणबीजं शकार एव स्यादिति तर्कस्यावकाशोऽस्ति । महच् शास्त्र इति वैकल्पिकस्य छत्वस्याकरणेऽपि ध्वनौ न

---

* ग्रन्थकर्तुः स्वकपोलकल्पितोऽयमूह इत्येकवचनप्रयोगः । एवमन्यत्राप्येकवचनप्रयोगेषु द्रष्टव्यम् । $ किञ्च, यदि ख्शादिरयमादेशस्तर्हि चाक्षिङमेव प्रत्याख्यास्यामः । जुहोत्यादावेनं पठित्वा श्नाभ्यस्तयोरातो लोपेन चष्टे चक्षाते चक्षते इत्यादीन्यस्याभीष्टानि रूपाणि च सम्पादयिष्यामः । 'ई हल्यघोः' इतीत्वविधायके सूत्रे 'अचुख्शोः' इति ख्शोऽपि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येव । ख्शा-द्वित्वे चख्शा । आल्लोपसंयोगादिलोपषत्वष्टुत्वैः चष्टे । चक्शाते । चक्षते इति षकारश्रवणार्थमसिद्धकाण्डे शस्य षोऽपि पठितव्यः । अनेन भाष्यकारस्य ख्शादिपाठोपक्षेपो निर्मूलः प्रौढिवादो न स्यादिति प्रतीयते । 'चचक्षे' इति लिटि वैकल्पिकं रूपमेव दुर्घटम् ।

हान् भेदश्चोपलभ्यते। पदान्ते दाढ्यर्थाय शस्य छः, पदमध्ये शैथिल्याय छस्य शश्च।

उक्तस्यानुमानस्य लिङ्गान्तराण्यपि सन्त्युपष्टम्भकानि। तथाहि— १. 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इति सूत्रस्य भाष्ये 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः' इति वार्तिकं पठ्यते। उदाह्रियते च—'अफ्सरम्' 'अफ्सरसः,' 'वथ्सः' इति। अनेन खराणां परस्ताच्छषसैः संयुक्तानामतिखरत्वापत्तिं पौष्करसादिराचार्यो वाञ्छतीति ज्ञायते। २. मन्त्रशास्त्रे क्षकारो मातृकापाठे भण्यते। देवनागरे तस्य स्वतन्त्रा लिपिः कल्पिता। ३. प्राकृतेषु वत्सः= वच्छो; क्षणः=खणो; अप्सराः=अच्छरा इति परस्तात् शषसैसंयुक्तानां खराणामतिखरीभावो दृश्यते। ४. 'अभ्यासे चर्पूर्वाः खयः' इति पुरस्तात्संयुक्तानां शरामगणनेन परसंयोगादस्य दाढ्यातिरेकः सूच्यते।

इह विसर्गः पदान्तेष्ववसाने कखपफेषु परेषु चैव दृश्यते इति, प्राणिषु नखदन्तलोमश्रृङ्गवदप्रधानं शरीरबाह्यमङ्गमिति सर्वो जानाति। तथा किञ्चिदपि दूरं विचारमार्गे बुद्धिः प्रहीयते चेदन्ये वर्णा गङ्डधयथुप्रभृतिविछिकारजन्या इति स्फुटीभविष्यति। तथाहि—

झलि परे पदान्ते च हकारस्य घोषाः; शकारस्य षकारः, चवर्गस्य कवर्गश्च विधीयन्ते। तेन ह-श-चवर्गाः पदमध्ये स्वरमध्यमानुनासिकेषु परेष्वेव श्रूयन्त इति सिद्धम्। अतश्चैतेऽपि विसर्गवदेवासार्वत्रिकाः। विसर्गः पदान्तमात्रदृष्टः, एते पदमध्यमात्रदृष्टा इति वैपरीत्यमेव भेदः। तथापि स्वरयोगक्षमत्वात् तेषां स्वतन्त्रवर्णता लोके प्रतिभासते। स्वर एव ह्यक्षरस्य जीवनाडी; लिपयश्च स्वरोपस्कृतान्येव व्यञ्जनानि चिह्नयन्ति। एवञ्च, यथा विसर्गो नैसर्गिकरेफस्य रुत्वापन्नसकारस्य वा विकारस्तथा हकारो वर्गचतुर्थानां, शकारः षकारस्य, चवर्गः कवर्गस्य च विकार इति ज्ञायते। षकारः पुनर्मूर्द्धन्यादेशविधानादिभिर्बहुत्र सकारप्रकृतिक इति स्फुटम्। अत ऊष्मसु सकार एक एव प्रकृतिसिद्धः, अन्ये विकारा इति फलितम्। दृश्यते च धातुषु नामसु च शषसानां देशभेदादिभिर्महत्यव्यवस्था।

हरति-गृह्णाती अद्यापि च्छन्दसि भरतिगृभ्णाती एव । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' । लोकेऽपि हन्तेः भ्यासात् परतो ञ्णिन्नेषु परेषु च घकारादिः । किंबहुना 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति प्रकरणं समग्रमेवात्रोद्धरणमर्हति । अत्र-पूजेर्ण्यति कुत्वनिषेधस्य सूत्रवार्तिकभाष्येष्वदृष्टत्वान्मुनित्रयस्य जीवित-काले पूग्यः इत्येव रूपं प्राचरदित्यपि सन्देहस्यावसरो जागर्ति *। भोगः भोग्यं, पाकः पाक्यं, तिग्मं, रुक्मं इत्यादयः शब्दाः स्वरमध्यमानुनासिक-योगेऽपि चवर्गस्य बहुत्र कवर्गात्मनैवावस्थानमावेदयन्ति ।

ईदृशीभिर्युक्तिभिष्टवर्गस्तवर्गादुत्पन्न इति दर्शयितुं सुशकम् । तत्र 'विनामः' इति कात्यायनेन व्यवहृतो नस्य णत्वविधिः, धस्य ढत्वविधिः, "अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा विदुः ढकारस्य ळ्हकारं च" इति प्रातिशाख्यं च कतिचन लिङ्गानि । इह कण्ठः, तालु, मूर्द्धा, दन्तमूलं, ओष्ठौ इति आभ्यन्तरादारभ्य बाह्यक्रमेण वर्णानां स्थानानि । तत्र दूरान्तरितस्थानजन्या वर्णा यथा मिथः प्रस्फुटभेदा न तथा आसन्नस्थानजन्याः । अतः सीमाद्वयस्य मध्यगता दन्त्यमूर्द्धन्यतालव्या अनतिदूरान्तरितध्वनित्वात् संसर्गे व्यतिक्लिश्नते । तदा च स्वतो विकार्यप्रकृतिको दन्त्यो न केवलमासन्ने मूर्द्धन्ये, अपि त्वेकान्तरिते तालव्येऽपि संसर्गवशात् सारूप्यं प्राप्य लीयते । इदमेव श्चुत्वं ष्टुत्वमिति च व्यवह्रियते । इह दन्त्यैर्विकृतैर्मूर्द्धन्यानिष्पादने प्राकृतभाषाणां द्राविडभाषाणां च संसर्गेण बहु व्यापृतं स्यात् । ता हि संस्कृतदन्त्यान् मूर्द्धन्यान् कुर्वन्ति । यथा—

पत्तनम्—पट्टणम्	वैदूर्य्यम्—वैडूर्यम्
दोला—डोला	मन्दोदरी—मण्डोदरी
दालिमम्—{ दाडिमम्, डाडिमम् }	शाद्वलम् - शाड्वलम्
अङ्गनम्—अङ्कणम्	भिन्दिपालः—भिण्डिपालः
वर्तते—वट्टदि	स्थाने—ठाणे

* 'त्यजिपूज्योश्च' इति काशिकारीत्येदम् । वस्तुतस्तु पूजयतेर्नित्यं ण्यन्तत्वाण्णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न कुत्वप्रसक्तिः ।

मध्यमेषु रेफलकारौ क्वचिदेकस्यैव वर्णस्य वेषभेदाविव दृश्येते। यथा—रोहितम्—लोहितम्; शुक्रम्—शुक्लम्; रोम—लोम; रोरंबः—लोलंबः। इत्यादि। अन्यत्र वैदिको रेफो लोके स्वसृभाषासु च लकारो दृश्यते। यथा—

वेदः	संस्कृतं	लेतिना	ग्रीका।
रघु (=शीघ्रं)	लघु	लेविस्	(हे) लखु।
रम्बते	लम्बते।		

अपरत्र लोक एव 'कृपो रो लः' इति प्रकरणेन रस्य लत्वं पाणिनिर्विदधाति। इयमव्यवस्थैव 'रलयोरभेदः' इति प्रवादस्य बीजम्। अन्येऽप्येतादृशा अभेदाः प्रसिद्धाः। यथा—बवयोरभेदो वङ्गेषु। दडयोर्लळयोश्चाभेदो द्राविडेषु। डळयोरभेदो बाह्वृच्ये, लडयोरभेदः काव्यश्लेषेषु।

पदानामिव वर्णानामप्येवं रूढयौगिकभेदो दर्शितः। तत्र रूढाः सर्वासां ऐन्द्ययौरोपभाषाणां साधारणाः। यौगिकेषु तु केचित् कासुचित्, अन्ये अन्यासु च दृश्यन्ते। एङो ह्रस्वः संस्कृतगोथीकयोर्नास्ति। अकारबहुलानि संस्कृतपदानि। ग्रीकालेतिने अकारस्यास्य स्थाने प्रायेण एङं ह्रस्वं प्रयुञ्जाते। यथा—

संस्कृतं—	अष्टौ	नवन्	नवः
ग्रीका—	होक्तो	हेणेअ	नेओस्
लेतिना—	ओक्तो	नोवेम्	नोवेस्

दन्त्यमूर्धन्ययोः प्रकटो भेदः संस्कृत एवास्ति। तालव्यश्चवर्गः संस्कृते छन्दायामपि दृश्यते। महाप्राणाः संस्कृते दश; छन्दायां चत्वारः संस्कृतसदृशाः, द्वौ कठोरमहाप्राणौ चेति षट्; ग्रीकागोथिकयोराङ्ग्लीशर्मण्ययोश्च त्रयः; लेतिनायां द्वौ। ऊष्माणः छन्दायामाङ्ग्ल्यां च चत्वारः; संस्कृतशर्मण्ययोस्त्रयः; ग्रीकागोथिकयोर्द्वौ; लेतिनायामेकः। मध्यमानुनासिकाः प्रायः सर्वसाधारणौ। स्वराणां भेदप्रभेदैर्बहुधा विकारेऽपि मूलस्वराः अक्षता दृश्यन्ते।

(1) Gothic

उक्तविधया जाग्रत्यप्युच्चावचे भेदे सगोत्रा ऐन्द्ययौरोपभाषा वर्णविक्रियासु दर्शयन्त्येव कामपि व्यवस्थाम्। येयं यद्यप्यसार्वात्रिकी तथापि यावन्तमंशं व्याप्नोति तावति नियोगतः प्रवर्तत एव। वर्गाणां प्रथमतृतीयचतुर्थाः खरमृदुघोषा अस्या विषयः। तत्र तालव्यमूर्द्धन्यौ चटवर्गौ विरलासु भाषास्वेव वर्तेते इत्युक्तम्। अतः शेषेषु कण्ठ्यदन्त्योष्ठ्येष्वेवावकाशोऽस्याः। व्यवस्थास्वरूपं तावदिदम्। १. यत्र संस्कृतभाषायां मृदुर्दृश्यते तत्र गोथिकायां खरः, शर्मण्यायां घोषश्च; २. संस्कृते खरो गोथिकायां घोषः स्यात्; शर्मण्यायां मृदुश्चः ३. संस्कृते घोषो गोथिकायां मृदुः; शर्मण्यायां खरश्च इति। आर्ययापि संग्रहः—

मृदुखरघोषान् क्रमशः खरघोषमृदूंश्च दर्शयति।
अथ घोषं मृदुखरकौ गैर्वाणी गोथिका च शर्मण्या॥

अत्र संस्कृतस्योक्तो वर्णपरिवर्तननियमः छन्दा, ग्रीका, लेतिना इत्यादीनामनेकभाषान्तराणामपि साधारणः। तथा गोथिकाया उक्तो नियम आङ्गलसेक्साणी आङ्गली इत्यादीनां साधारणः। अतः संस्कृतगोथिके स्वस्ववर्गस्य प्रतिनिधित्वेन ग्राह्ये। शर्मण्या त्वेकैव। तत्रापि प्रकृष्टशर्माण्या निकृष्टशर्मण्येति द्विविधे भेदे प्रकृष्टैवात्र विवक्षिता। एवं प्रकृतवर्णव्यत्यासनियमापेक्षया ऐन्द्ययौरोपभाषाणां संस्कृतवर्गः, गोथिकावर्गः प्रकृष्टशर्मण्या इति त्रेधा विभागः कृतः। नियमोऽयं शर्मण्यदेशीयेन ग्रिम्मसंज्ञेन भाषाविज्ञानिना दृष्ट इति तदाख्यया ग्रिम्मसिद्धान्त इति प्रथामवाप। अथास्य कतिचिदुदाहरणानि दर्शयामः—

संस्कृतम्—युगम्,	भ्रातृ,	सप्तन्,	पितृ,	मातृ,	भू,	त्वम्,	(धु)	दुहितृ
आङ्गली—योक्,	ब्रोधर्,	सेव्हेन्,	भाधर्,	मोधर्,	बि,	धौ,		दाहृतर्
प्र शर्मण्या-जोघ्,	प्रूओदर्,	सिएबेन्,	बेदर्,	मुओदर्,	पिम्,	दु,		तोक्तर्

शर्मण्यायां दन्त्यमात्रव्यवस्थितोऽयं नियमः; स्वरमृद्वोः क्वचिदुच्चारणदोषाल्लिपिवैकल्याच्च परिवर्तनं जातम्; संस्कृते भष्भावेन घोषविनिमयः संवृत्त इत्यादयो विशेषा अप्यत्र वक्तव्याः। सामान्यमेवात्रोपाक्षिप्तम्।

(1) Grimm'sLaw

दार्ढ्यशैथिल्ये ।

इहाक्षराणां गौरवलाघवे इव प्रकृतिप्रत्यययोर्दार्ढ्यशैथिल्ये गण्येते । सर्वलघु सर्वगुरु वा वृत्तं वृत्तशास्त्रकारा न बहुमन्यन्ते; गुरुषु लघुषु च यथायोगं व्यामिश्रितेष्वेव वृत्तं श्राव्यं भवति । तथा व्याकरणे दृढशिथिलयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्यथावन्मेळन एव नाम्नामाख्यातानां च रूपावलिः प्रकाशेत; अन्यथा दुश्श्रवा स्यात् । गुरुलघुनियमो मात्रानिबन्धनः । किन्निबन्धनो दार्ढ्यशैथिल्यभेद इति विचारयामः—

इह किल भ–पद–सर्वनामस्थान–संज्ञाभिः प्रक्रियाविधानान्नाम्नां रूपावलिस्त्रिधा वर्तते । तत्र भपदसंज्ञे प्रकृतेः, सर्वनामस्थानसंज्ञा तु प्रत्ययस्येत्यस्ति तुच्छो भेदः । उभयेषां साजात्यसम्पादनाय सर्वनामस्थानप्रकृतिं सर्वनामस्थानिनीति, भपदयोः प्रत्ययं भप्रत्ययः पदप्रत्यय इति च व्यवहरिष्यामः । अथ तत्तत्संज्ञाप्रयुक्तैः कार्यैरनुष्ठितैः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा जायमानो विकारः कीदृश इति विमृश्यते । सर्वनामस्थानकार्याणि तावत् (१) नान्तस्य, नससंयोगान्तस्य, तृन्तृजन्तस्य चाङ्गस्योपधादीर्घः; (२) उगिदचां नुम्; (३) ऋदन्तस्य गुणः; (४) ओदन्तस्य वृद्धिरित्यादीनि । सर्वोऽप्ययं विकारो विकासरूपत्वात् सर्वनामस्थानिनीं प्रकृतिमुत्तम्भयन्तीव प्रतिभासते । प्रत्ययस्य तु विपरीतो विकारः । हल्ङ्यादिलोपेन सुर्भूयसा लुप्यते; संबुद्धिस्तु 'एङ् ह्रस्वात् ....' इत्यादिभिर्लुप्यतेतराम् । अमिपूर्वेण प्रथमयोःपूर्वसवर्णेन च अमौङसौ प्रकृतौ लीयेते । सर्वोऽयं विकारः सङ्कोचरूपत्वात् प्रत्ययं न्यक्करोति । एवञ्च सर्वनामस्थाने प्रकटा प्रकृतिः, प्रत्ययस्तत्र लीन इव सङ्कुचति ।

भपदसंज्ञयोर्दशा विपरीता । भसंज्ञायां हि अन्नन्तस्याञ्चतेश्चाल्लोपेन, वसोः सम्प्रसारणेन, पथिमथ्यृभुक्षां टिलोपेन, आतो धातोरन्तलोपेन, 'दिव उत्' इत्यादिभिश्च प्रकृतिर्ह्रसति । पदाद्यादेशैः पादादयश्च बहुधा

सङ्कुचन्ति । प्रत्ययः पुनः 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'याडापः' 'आण्नद्याः' इत्याद्यागमैरासादितपरिवारो विजृम्भते । तथा पदसंज्ञायामपि प्रकृतिर्नलोपसंयोगान्तलोपाभ्यां, वसोर्दत्वेन, जश्त्वचर्त्वरूपेण महाप्राणानामल्पप्राणीकरणेन च श्लक्ष्णीभवति । प्रत्ययो विकाराभावादुदासीनोऽपि हलादित्वात् स्वत एव गाढशरीरबन्धो जागर्ति । अत्र विकासः, प्राकट्यं, विजृम्भणं इति पदैः प्रतिपादितो धर्म एव दार्ढ्यम्; ह्रासः सङ्कोचो, न्यग्भाव इति पदैः प्रतिपादितो धर्मः शैथिल्यम्। प्रकृतिप्रत्यययोः प्रधानं प्रकृतिरिति लौकिकव्यवहारादुभयसमुदायात्मनां रूपाणां दार्ढ्यशैथिल्यभेदः प्रकृत्यनुरोधेनोच्यते । अतः सर्वनामस्थानीनि रूपाणि दृढानि; पदानि शिथिलानि; भानि शिथिलतराणि। दीर्घो गुणवृद्धी, नुमागम इत्यादयो दार्ढ्योपादका धर्माः; ह्रस्वः, सम्प्रसारणं, अल्लोपादयो लोपाः इत्यादयः शैथिल्यापादकाः ।

आख्यातेष्वप्येवं सुकरो दृढशिथिलविभागः । तत्र विकरणभेदवत्सु लट्-लङ्-लोट्-लिङ्क्षु गुणवृद्धिमन्ति पिद्रूपाणि दृढानि; तद्रहितानि नलोपसम्प्रसारणाद्यर्हाणि ङिद्रूपाणि शिथिलानीति स्पष्टम् । अतस्तत्र 'लिङ्हीविनैकवचनानि........' (सू-९०८) इति श्लोकेन कृतं पिङिद्विभागमेवानुसरति दृढशिथिलविवेकोऽपि । शिथिलेष्वपि भपदसंज्ञोक्तन्यायेन प्रत्ययस्य अजादित्वझलादित्वाभ्यां शैथिल्यतारतम्यमूह्यम् । नामविभक्तीनां भपदसर्वनामस्थानसंज्ञाभिर्विभागः कृतः । आख्यातानां तु पकारङकाराभ्यामनुबन्धाभ्यामेव विभाग इति भेदः । पूर्वाचार्यास्तु आख्यातेष्वपि संज्ञया विभागमन्वतिष्ठन्निति निरुक्तादवगम्यते । यथाह यास्कः- "अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति" इति । ङितामियं संज्ञा; पितां प्रवृत्तिस्थानमिति संज्ञा स्यादिति तर्क्यते । इह श्नाभ्यस्तयोरीत्वलोपौ दार्ढ्यशैथिल्यानुरोधेन क्रियेते । दृढेषु क्रीणातीति तादवस्थ्यं; शिथिलेषु क्रीणीत इति आत ईत्वम्; शिथिलतरेषु क्रीणन्तीति लोपः । एवं श्नसोरल्लोपादयोऽपि दार्ढ्यशैथिल्ये पुरस्कृत्यैव प्रवर्तन्ते ।

लिटि ङित्वस्थाने कित्त्वं प्रत्ययानां दार्ढ्यापादकं प्रकृतीनां वा शैथिल्यापादकम् । एत्वाभ्यासलोपा शिथिलाया एव प्रकृतेः । थलि इडा-

गमे प्रत्ययो दृढ इति सेट्त्वे परं एत्वाभ्यासलोपौ विहितौ । गमहनादीनामल्लोपः, अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपादयश्च झलि क्ङिति विधानात् प्रकृतिं शिथिलीकुर्वन्ति । संयोगान्तो धातुः पूर्वस्याचो गुरुत्वेन दृढैव वर्तेतेति असंयोगादेव लिट् कित्कृतः । अकारान्तेषु विकरणेषु विकरणान्तानामङ्गानां तिङां च दृढशिथिलविभागस्य नास्त्यवकाशः । विकरणस्य पित्त्वाङित्त्वादिभिस्तस्य तदङ्गस्य च दार्ढ्यशैथिल्ये तु संभवत एव । यथा शपि गुणः, शे व्रश्चादीनां सम्प्रसारणं च । कृत्सु तिङ्तुल्या दार्ढ्यशैथिल्यव्यवस्था, तद्धितेषु सुप्तुल्या चेत्यतिदेश एव पर्याप्नोति ।

अक्षरद्वित्वे द्विरुक्तस्य 'पूर्वोऽभ्यास इत्युक्तम्; व्यवहारसौकर्याय उत्तरोऽभ्यासीति व्यपदिश्यते । अभ्यस्तेऽङ्गे अभ्यासस्याभ्यासिनि न्य*ग्भावो न्याय्यः । अतस्तत्र हलादिः शेषो ह्रस्वो, जश्त्वचर्त्वाभ्यां महाप्राणबीजत्यागः सम्प्रसारणं च क्रियते । तैः सह चोः कुत्वस्य विपर्यासेन कुहोश्चुविधानात्, अत इत्त्वविधानाच्च कण्ठ्यापेक्षया तालव्यस्य शैथिल्यप्रयोजकत्वमनुमीयते । श्नाभ्यस्तयोरात ईत्वमपि शिथिलाया एव प्रकृतेर्विहितम् । पिपर्ति पिपूर्तः पिपुरति, करोति कुरुतः कुर्वन्ति इति शिथिलायां प्रकृतौ क्वचिदकारस्य उत्वमपि कृतं दृश्यते । इयमेवोपपत्तिः 'अकारस्तीव्रयत्नः, इकारो मृदुयत्नः, उकारो मध्ययत्नः, इति मूलस्वराणां यत्नतारतम्यकथनस्य ।

एवमन्यत्रापि दार्ढ्यशैथिल्यनयः संचार्यः । यथा झस्यातान्तादेशयोर्व्यवस्थायाम् । तत्र हि अभ्यस्तस्य धातोर्द्वित्वेन दृढायां प्रकृतौ प्रत्ययः शैथिल्यमर्हतीति 'अदभ्यस्तात्' इत्युक्तम् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यात्मनेपदेष्वनभ्यस्तादपि धातोरतादेशविधानमपि झेरपेक्षया झे झ इत्यनयोस्तीव्रयत्नत्वेनदार्ढ्यतारतम्यनिबन्धनामिति सुलभा युक्तिः । आच्छीनद्योर्नुम्विधिः, अभ्य

* यङ्यङ्लुकोः पुनर्विपरीता दशा । तत्र हि क्रियासमभिहारद्योतनाय धातुर्द्विरुच्यते । अतोऽभ्यासाभ्यासिनोः समं प्राधान्यम् । ततश्च परिणिहेनाभ्याससाम्यं म्सपादयितुमभ्यासो गुणेन, दीर्घेण, रुग्रिग्रीगागमैश्च पौष्कल्यं नीयते ।

स्ताच्छतुः प्रतिषेधः, औङः श्यां विकल्पनञ्चानया रीत्या व्याख्येयम् । किं बहुना, उच्चावचविकारवैयाकुलीमहान्धकारसम्मीलितायां रूपनिष्पत्तिप्रक्रियापद्धतौ प्रचरतां बालानां दार्ढ्यशैथिल्यनयोऽयं, वेलागतो दीपस्तम्भ इव महार्णवमवतीर्णानां सांयात्रिकाणां, दिक्प्रदर्शनेनावश्यमुपकरिष्यति ।

स्वरनिर्णयेऽपि दार्ढ्यशैथिल्यव्यवस्थेयं सामान्यत उपयुज्यते । स्वरेषु ह्युदात्त उत्कृष्टः; अनुदात्तो निकृष्टः । अतः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा दृढस्य उदात्तो न्याय्यः, शिथिलस्यानुदात्तश्च । तथैव च प्रायशो दृश्यते— सर्वनामस्थाने प्रकृतिस्वरः; भपदयोः प्रत्ययस्वरश्च नामसु; निवृत्तिस्थाने प्रकृतिस्वरः, प्रवृत्तिस्थाने प्रत्ययस्वरश्चाख्यातेष्विति । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' 'शतुरनुमो नद्यजादी' 'तास्यनुदात्तेङ्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङो' इत्यादीनि सूत्राण्यत्रानुसन्धेयानि ।

---

३. विभक्तयः ।

कूटस्थायामैन्द्ययौरोपभाषायां सप्त (सम्बोधनया सहाष्ट वा) विभक्तय आसन्; ताः सर्वा अपि संस्कृते छन्दायां च दृश्यन्ते । ग्रीकायां पञ्चैव शिष्यन्ते; लेतिनायां षट्; आङ्गलसेक्सोण्यां गोथिकायां च पञ्च; आङ्गल्यां न कापि । अन्त्यायां सर्वनामसु परं काश्चन लुप्तशेषा दृश्यन्ते । छन्दाग्रीकासंस्कृतवर्ज्जमन्यासु एकवचनबहुवचने एव । तास्वपि विरला द्विवचनप्रत्ययाः । यथा संस्कृते सप्तानां विभक्तीनां औ भ्यां ओस् इति त्रय एव प्रत्ययाः । विभक्तिगणनानुक्रमो द्विवचनप्रत्ययानुरोधेन कृतः प्रतिभाति— प्रथमयोर्मध्यमत्रयस्य, शेषद्वयस्य चैकरूपः प्रत्ययो यथा स्यादिति । तत्रार्थविशेषप्रतिपादकत्वाभावेन सामान्यविभक्तत्वात् प्रथमायाः प्राथम्यमित्येव । विभक्तिवाच्यानां कारकाणां सम्बन्धसान्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां विभागस्त्वन्यथैव स्यात् ।

पञ्चम्येकवचने युष्मदस्मदोरदन्ताना चैव व्यावर्तकः प्रत्यय उपलभ्यते। शेषेषु षष्ठ्यैकवचनमेव पञ्चम्येकवचनकृत्यमपि करोति। पञ्चम्या द्विवचनबहुवचने पुनश्चतुर्थ्या सह तुल्यं संविभक्ते। अतः पञ्चमीविभक्तिरासन्नाभ्यां षष्ठीचतुर्थीभ्यां रूपेण व्यावर्तयितुं प्रायो न शक्यते। यथास्मिन्नेव प्रतिज्ञावाक्ये। कवयस्तावत् सङ्कटेऽत्र सर्वनामभ्यो विहितं तस्प्रत्ययं नामान्तरेभ्योऽपि "वन्यः सरित्तो जग उन्ममज्ज" इत्यादिवत् प्रयुञ्जते। अदन्तसर्वनाम्नां ङेङस्योः स्म इत्यागमो भवति। ङिम्तदा स्मिन् इति विकरोति च। छन्दागोथिकादिष्वपि किञ्चिद्विकृतो दृष्टोऽयं स्मकारः कस्यापि खिलीभूतस्य सर्वनामशब्दस्यावशेष इत्याहुः। स्त्रियां ङीपि लुप्तमकारोऽयं स्यै स्याः स्यां इति रूपमापद्यते।

'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नकारादेशविधिश्चरित्रपर्यालोचनायां नकारागमो भवितुमर्हति। 'तस्माच्छसो नुं पुंसि' इति सूत्रितेऽपि संयोगान्तलोपेनाभीष्टं रूपं सिध्यत्येव। अन्यच्च लभ्यते महत्प्रयोजनम्। तथाहि— इह 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' 'आतोऽटि नित्यम्' 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः' इति महान्तं परिकरं बद्ध्वा पाणिनिः 'समः सुटि' 'पुमः खय्यम्परे' 'नश्छव्यप्रशान्' 'उभयथर्क्षु' 'दीर्घादटि समानपादे' 'नॄन् पे' 'स्वतवान् पायौ' 'कानाम्रेडिते' इत्यष्टभिः सूत्रैः रुं (क्लीबत्वे रु वा) विदधाति। एषु प्रथमसूत्रेण 'संस्कर्ता' इति रूपं साध्यते। तद्धि रूपं मोऽनस्वारेणैव सिद्धम्। किमिति स्वयं सिद्ध्यदेव साधयितुं मकारस्य रुत्वविसर्गसादेशानुस्वारागमा इति प्रक्रियापरम्परामुपादिश्य शिरोवेष्टनेन प्राणायामः क्रियते? किञ्चात्र जिह्वामूलीयवारणाय 'संपुङ्कानां सः', सूत्रे सकारप्रश्लेषो वा कर्तव्य इत्यनर्थान्तरं च जागर्ति। अथ रुत्वे कृत एव द्विसकारं रूपं लभ्येतेति चेत्तदपि 'अनचि चे'ति द्वित्वेन सुकरम्। न च अचः परत्वरूपं निमित्तं नास्तीति वक्तुं शक्यते। अयोगवाहानामट्सूपदेशस्य सम्प्रतिपन्नत्वात्। अथवा 'समो वा लोपमेके' इत्युक्त्वा स्थितं सकारमेव निष्कासयितुं यतमाने भगवति भाष्यकारे कस्यायं दुराग्रहस्तमाम्रे-

डयितुम्? एवं सूत्रस्यैव प्रयोजनादर्शनाद्व्यामुह्यन्तं शिष्यं सिद्धान्तकौमुदीकारा दीक्षिता अकाण्डकोलाहलेन व्यामोहयन्तितराम् । ते हि सूत्रफलविचारे तूष्णीकाः सहस्रवार्षिकसत्रवदनुष्ठानाक्षमत्वेनोपेक्षितान् सान्यासिकत्वेन स्थित्वा ग्रन्थकोणे क्वचित् सुप्तान् द्वित्वादिविधीनुत्थाप्य 'संस्कर्ता' इत्यत्र रूपाणामष्टोत्तरं शतं सम्पाद्य तत्संख्याकानां रूप्यकाणामिव लाभेन धन्यमात्मानं मन्यमाना वल्गन्ते ।

रुविधावस्मिन् सर्वत्रापि मकारो नकारो वा रोः स्थानी; तौ च वक्ष्यमाणेन नयेनापदान्तत्वे जाते पृथग्यत्नं विनैव 'नश्चापदान्तस्य झलि' इति अनुस्वारत्वं प्राप्नुयाताम् । अनुनासिकोऽप्यपेक्षितश्चेत् कामं सोऽपि विकल्प्यताम् । ततः परं सकारश्रवणायैव नवो यत्न आस्थातव्यः । स चैवं संविधीयते— 'पुमः खय्यम्परे'प्रभृतिभिर्निमित्तैः संयोगान्तलोपः प्रतिषेद्धव्यः । तदा पुंस्कामा पुंश्चली पुंस्पुत्रोऽप्यनायासमुत्पद्यते । 'पुंस्' इति सकारान्तो हि शब्दः । रुत्वविसर्गसत्वान्यत्रापि प्रवर्तमानानि कामं प्रवर्तन्ताम् । जिह्वामूलीयोपध्मानीययोर्वारणन्तूभयत्रापि तुल्यम् ।

इह सप्तधा नान्तानि पदानि संभवन्ति— (१) अजन्तपुल्लिङ्गद्वितीयाबहुवचनानि । (२) वस्वीयसुन्नन्तपुल्लिङ्ग—प्रथमैकवचनानि । (३) अनिनन्तानां संबुद्धिः । (४) शतृवतुमतुक्तवत्वन्तपुल्लिङ्गानामपि प्रथमैकवचनानि । (५) लङ्लुङ्लृङ्परस्मैपदप्रथमपुरुषबहुवचनानि । (६) अदन्तसर्वनामसप्तम्येकवचनानि । (७) भवान्—पुमान्—प्रभृतीनि विशेषरूपाणि च । अतो नश्छवीति विधिर्विशालं विषयं व्याप्नोति । तत्र यथोपक्षिप्तं 'तस्माच्छसो नुं पुंसि' इति सूत्रयित्वा नात् सस्य च्छव्यम्परे संयोगान्तलोपप्रतिषेधेन प्रथमाद्वितीयवर्गयोरभीष्टसिद्धिः । तृतीयवर्गे निषेद्धव्यो हल्ङ्यादिलोप इत्येव भेदः । 'उभयथर्क्षु' इत्युत्तरसूत्रेणोक्ता रुविधेः क्वचिदप्रवृत्तिः शेषवर्गत्रयविषये प्रायो व्यवस्थिता दृश्यते इति च्छन्दसि न कापि क्षतिः । 'दीर्घादटि' इत्यपूर्वो विधिरपि भूयसा शसन्तान् वस्वीयस्वन्तांश्चैव विषयीकरोति । 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' इत्यादिष्वतिविरलेषु

तूदाहरणेषु छन्दसि बाहुलकेन नस्यानुनासिक इति समाधेयम्; रुरन्तागमो वा विधीयताम्। शेषसूत्रत्रयस्य नससंयोगविषयकत्वादुक्तः संयोगान्तलोपनिषेध एव पर्याप्नोति।

एवमस्मदुक्तनयेन शसो नुमागमं विधाय इष्टेषु निमित्तेषु संयोगान्तलोपस्य निषेध एव ऋजुर्लघुर्न्याय्य आगमानुसारी च पन्थाः। संयोगान्तलोपस्तावत् स्थलान्तरे विकल्प्यतां 'नात्तो वा मि' इति। पश्यनूत्समीते, कृतवानूत्सर्वं, अगमनूत्सैन्यानि इत्युदाहरणानि। संयोगान्तलोपप्रकरणे एवं सूत्रयित्वा 'नश्च (सिधुक्')' इति सूत्रं त्यज्यताम्। एवं कृते सप्तविधेषु नान्तवर्गेषु परिगणितेषु चतुर्थपञ्चमयोरेव तकारस्य सत्त्वादन्येषु विधिर्न प्रवर्ततेति चेत् काममिष्टापत्तिरेवास्माकम्। वैकल्पिकोऽयं धुगागमश्छन्दसि तादृशेष्वेव हि लक्ष्येषूपलभ्यते। लोके तु न कुत्राप्युपयुज्यते। अत एव च्छान्दसप्रकरणे इदं सूत्रमुपन्यस्तमस्माभिः। आचार्येणापि व्यवस्थितविभाषैवेयमुद्दिष्टा स्यात्। अनेन रुत्वधुडागमाभ्यां साधितस्य सन्धिविशेषस्योपपत्तिरासादिता। मूलस्वरान्तशब्दानां द्वितीयाबहुवचने गाथिकायां (वुल्फान्सु=वृकान्',) ('गास्तिन्स्=अतिथीन्') 'सुनुन्स्=(सूनून्')' इति नससंयोगदर्शनात् स्थिरीकृतोऽस्मदभ्यूहः। गाथिका हि प्रायो जरत्तराणि रूपाण्यक्षतानि रक्षन्ती दृष्टा। कूटस्थार्यभाषायां स्थितः सकारः संस्कृते संयोगान्तलोपेन नश्यन्नपि 'तांस्तान्' 'परिधीँरति' नॄँः पाहि' इत्यादिषु विरळेषु लक्ष्येषु वेषभेदेनाद्यापि निलीय तिष्ठन्, चरित्रपर्यालोचकैः परं प्रत्यभिज्ञायते। अयं ह्यतिसूक्ष्मदर्शिनः पाणिनेरपि विशालदेशव्यापिन्यां दृष्टौ नापसदिति चित्रीयामहे।

अथ 'तस्मिंस्तरौ' 'कृतवांश्चित्रं' 'महांष्टीकते' इत्यादिषु लौकिकेषु लक्ष्येषु का गतिरित्याक्षेपः समाधातव्यः शिष्यते। अनुमानप्रमाणे यथा हेत्वाभासस्तथा उपमानप्रमाणे साम्याभासः। तद्विलसितस्य फलान्येतानीति ब्रूमः। 'विद्वांश्चलति', 'दुर्गास्तरनि' इत्यादौ दृष्टं रूपं आगमविस्मरणात्तुल्यन्यायस्यातिप्रसारणेनातदर्हेष्वपि देशेषु प्रचारितमित्येव। न

चेयमपूर्वा शैली भाषासु। अद्यत्वेऽपि हि बालाः, अवैयाकरणाः प्रौढाश्च 'पुमान् स्त्रिया' इति सूत्रं 'पुमांस्त्रिया' इति पाठन्ति। शसो नादेशविधानेन, पदान्तनकारात् सस्य धुडागमकल्पनेन, 'पुमः खय्यम्परे' इत्यादि रुविधिना च वास्तवी सन्धिप्रक्रिया तिरोभवति; सा येन स्फुटा स्यात् स प्रकार उपन्यस्त इत्येव विमर्शस्यास्य सारः। 'ऊर्क्,' 'अमार्ट्' इत्यादिषु रेफपूर्वकसंयोगेष्विव न्स्, न्त् इति नकारपूर्वकसंयोगेष्वपि क्वचिल्लोपो न स्यादित्येव रुप्रकरणस्य धुड्विधेश्च फलितोऽर्थ इति विषयसंग्रहः।

---

४. सर्वनामानि।

इह प्रत्ययोत्तरपदयोर्दृष्टं रूपमेव प्रातिपदिकानां सहजमिति नयमवलम्ब्य त्यत्तद्यदेतद्युष्मदस्मदो दान्तान्, इदंकिमौ मान्तौ, अदसं सान्तं च पठित्वा त्यदाद्यत्वेन, शेषे लोपेन, कादेशेन चैतान् विभक्तिषु अकारान्तान् करोत्याचार्यः। यदि पुनस्तद्धितापेक्षया विभक्तिरूपावलिरेव प्रधानमिति गृह्यते तदैतान् अदन्तान् पठित्वा प्रत्ययोत्तरपदयोर्दकारोऽन्तागमो वक्तव्यः स्यात्। करोति चैवमन्यशब्दविषये 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य' इति सूत्रयन्नाचार्यः। क्लीबे च डतरादिपञ्चकस्य स्वमोरदादेशं विदधाति। अदन्तपाठपक्षे त्यत्तद्यदेतदोऽपि डतरादिषु निवेशनीयाः स्युः। एषु यच्छब्दस्य अदन्तसर्वनामान्तरसाधारणान्येव रूपाणि। त्यत्तदेतदां 'तदोः सः सौ.........' इत्युक्तः सादेश एको विशेषः। 'किमः कः' 'क्वतिहोः' 'इदम् किमोरीश्की' इति विधिभिः किंशब्दस्य स्वादिषु अकारान्ता, प्राग्दिशीयतद्धितेषु उकारान्ता, उत्तरपदे क्वचित् इकारान्ता च प्रकृतिः। 'किमोऽत्यपि' कु इत्यादेशेनैव सिद्धे 'क्वाति' इत्यादेशान्तरविधानं 'ओर्गुण'-भयादेव कृतम्। तथा क्लीबे स्वमोरपि 'कि' इत्यादेशे अमि पूर्वेण रूपं सिध्यति। प्रक्रियासौकर्यापेक्षयैवाचार्येण तथा न कृतम्। एवम् इदंशब्दस्य अ अन इम इति प्रकृतित्रयादुत्पन्नानि रूपाणि। अदसस्तथा अमु इति भूयसा प्रकृतिः।

इतोऽपि विचित्रा युष्मदस्मदोर्विभक्तिरूपावलिः । त्वमावेकवचने, युवावौ द्विवचने, युष्मास्मौ बहुवचने चानयोः प्रकृतिः । तत्र बहुवचने श्रूयमाणः स्मकारः स्मैस्मात्स्मिन्स्वपि दृष्टं सर्वनामान्तरं, धातुषु विकरणप्रत्ययवद्रूपनिष्पादकः प्रत्ययो वा स्यात् । पूर्वस्मिन् पक्षे स्म इत्यस्य सः इति अन्य इति वा अर्थश्चेत् बहुवचनरूपाणि प्रकृतिद्वयसमासादुत्पन्नानीति वक्तुं शक्यते । अर्थश्च सङ्गच्छते—यु=त्वम्; स्म=ते, अन्ये वा । त्वं चान्ये च युष्मे (छान्दसं प्रथमाबहुवचनम्) इति । अस्मच्छब्दो मस्म इति मकारादिरासीदिति तर्क्यते । एकवचनेषु हि मां मया मे मह्यं....इति सर्वत्र मकारः श्रूयते । स्वसृभाषासु चास्ति मकारः । तथा च, म=अहं; स्म=अन्ये; अहमन्ये च अस्मे इत्यर्थयोजना । त्व इत्येकवचनप्रकृतिरेव तकारलोपेन व इति संपद्यते । यस्य औटि वां इति, शसि वस् इति च रूपे एव षष्ठीचतुर्थीद्विवचनयोरपि निघातयुष्मदादेशौ विहितौ । तकारलोपेन जर्जरीभूतत्वादेव निघातत्वं, वाक्यपादयोरादौ प्रयोगनिषेधश्च । युवां युवाभ्यां इत्यादीनि द्विवचनरूपाणि यु इति व (=त्व-त) इति च प्रकृतिद्वयस्य समानार्थकस्य समासादुत्पन्नानि । एवञ्च त्वं+त्वं= युवां इति द्विवचनार्थः स्फुटः । अत्र पर्यायभूतयोः प्रकृत्योर्योगेन द्विवचनं निष्पादितम् । कासुचित् भाषासु प्रकृतेरेव द्वित्वेनापि द्विवचननिष्पत्तिर्दृष्टा । संस्कृते तावत् भाषान्तरेष्वदृष्टस्य 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषसिद्धान्तस्य बीजमिदमेव स्यादिति तर्कयामि । उक्तनयेन आवां, आवाभ्यां इत्यादिषु अस्मच्छब्दद्विवचनरूपेषु अ+व=म+त्व=अहं+त्वं इति व्यक्तिद्वित्वम् । मकारलोपेन शिथिलीभूता अ इति प्रकृतिर्दार्ढ्याय दीर्घीक्रियते । अस्मिन् नये अहं च त्वं च आवां इति अस्मद्युष्मत्प्रयुक्ते द्वित्व एव द्विवचनप्रयोगोऽन्वर्थः स्यात् । अहं च स च आवां इति उत्तमप्रथमपुरुषप्रयुक्ते द्वित्वे प्रयोगस्तु प्रकृत्यर्थविस्मरणानन्तरं प्रवृत्तो वक्तव्यः ।

एकवचनस्य तेमयादेशौ त्व म इति प्रकृतिभ्यां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयैकवचनप्रत्ययानां 'शे' आदेशेन व्याख्यातव्यौ । अत्र त्व इत्यस्य

वकारो लुप्तः; म इत्यस्य मकारस्तु न । द्विबहुवचनयोर्युष्मदो वां-वसादेशो व्याख्यातः । अस्मदो नौ-नसादेशयोरुपपादनार्थं नकाररूपा नवा काचिदस्मत्प्रकृतिः कल्पनीया । अनयोरपि वांवसोरिव द्वितीयारूपमेव षष्ठीचतुर्थ्योरप्यतिदिष्टम् । 'ङेप्रथमयोरम्' इत्यादयः प्रत्ययविकाराः पाणिनिनैव दर्शिताः । तत्र पञ्चम्या अत् अदन्तशब्दसाधारण एव । किन्तु अकारो नापेक्षितः । प्रकृत्यन्तदीर्घस्त्वदन्तेष्वेवेति विशेषः । त्वया मया इत्यत्र इनादेशाभावः, भिस ऐसादेशाभावश्च च्छन्दसि सुलभ एव । उत्तरो लोकेऽपि इदमदसोर्दृश्यते । मह्यम् इति मकारस्य हकारो हृग्रहोश्छन्दसि दृष्टत्वाद्व्यत्यस्तकोटिं न प्रविशति । चतुर्थ्येकवचनस्यापि भ्यस्तु व्यत्यस्तः । 'ङेप्रथमयोरम्' इत्यस्य स्थाने 'चतुर्थीसर्वनामस्थानयोरमङ्' इति सूत्रिते 'भ्यसो भ्य'मुपपद्यते, शसो नविधिश्च त्यक्तुं शक्यते । ङसः सलोपं कृत्वा प्रकृतिद्वित्वेन मम इति, मध्ये अकारागमन तव इति च षष्ठ्येकवचने सिध्येताम् । युष्माकं अस्माकं इति षष्ठी बहुवचनं अणतद्धितस्यैव आदिवृद्धिरहितं क्लीबप्रथमैकवचनरूपं स्यात् । तद्धितो वा वैपरीत्येन षष्ठ्यन्तान्निष्पन्नः स्यात् । तावकमामकावपि तद्धितौ हि दृश्यते । तृतीयासप्तमीबहुवचनयो'र्बहुवचने झल्येत्' निषेद्धव्य इत्येवं । लोके औङि, च्छन्दसि औट्-मात्रे उभयत्र अमि च अमि पूर्वो निवार्यः । जसि स्मकारयोगो न क्रियते । युष्मदि प्रकृतिदीर्घः, अस्मदि मतुप इव मस्य वादेशश्च क्रियते । 'योऽचि' इत्यादेशे शस्-टाङिषु इति परिगणनं कर्तव्यम् । अहम् इत्यत्र मलोपानन्तरं हकारागमो द्रष्टव्यः । स्वसृभाषास्वप्ययं हकारो घकारात्मना दृश्यते ।

---

९. आख्यातानि ।

आख्यातानां पदभेदः, कालप्रकारविवेकः, प्रयोगविभागः, पुरुषव्यवस्था च तिङन्तप्रक्रियारंभ एव प्रतिपादिता । ततो वैदिकप्रकरणे लोट्प्रस्तावे लिङ्-लेट्-लोटां बहुत्रार्थसाम्यं क्वचिद्रूपसाम्यं च दर्शितम् । अथ तदुपरि गाढतरो विचारः क्रियते—

पूर्वं दार्ढ्यशैथिल्यविभागप्रकरणे शप्श्यन्शभिन्नविकरणवतां संभवन् भेद एव दर्शितः। प्रत्ययसामान्यस्य दार्ढ्यशैथिल्यभेदस्त्वेवं– द्वयोरपि पदयोर्लकारभेदेन दृढाः शिथिलाश्च सन्ति प्रत्ययाः। तत्र तिप्तस्झिसूत्रे महर्षिः परस्मैपदेषु दृढान् प्रत्ययान् पठित्वा इलोप-सलोप-तान्त-न्तामादेशैर्ङिल्लकारेषु प्रत्ययानां शिथिलीकरणमुपदिशति। आत्मनेपदे पुनः प्रथमं शिथिलान् पठित्वा टित्सु टेरेदादेशेन दृढीकरणं चोदयति। एवमुभयोः पदयोष्टितां लकाराणां प्रत्यया दृढाः, ङितां शिथिलाः। ङित्सु प्रत्ययानां शैथिल्याददडागमेन प्रकृतेर्दार्ढ्यं क्रियते। लिङ एकस्याडागमो नास्ति चेत् तत्स्थाने यासुट्सीयुटावागमौ जागृतः। एतौ च प्रत्ययं प्रकृतिं वा दृढीकुरुतः। उभयथापि दृढशिथिलमिश्रणनयः सुरक्षितः। टित्सु लोट् टिङ्ङितोर्मध्य इव वर्तते। परस्मैपदे तस्य तान्तन्ताम्वमा ङितां प्रत्ययाः, 'एरुः' इत्यनेन तिप्झ्योर्मन्दं दार्ढ्यम्। आत्मनेपदे स्वध्वमौ शिथिलौ। लेटि महत्यस्ति वैयाकुलीत्युपरिष्टात् स्पष्टीभविष्यति।

इह किल वेदेषु लकाराणां, विशिष्य तत्रापि लङः, प्रकारवाचिनां लिङ्–लेट्–लोटां च विचित्राणि रूपाणि दृश्यन्ते। तथाहि—

(शप्)	१	जयासि,	गच्छाति,	जीवाथ,	यजाते	स्वजातै,
		क्रामत्,	भवन्,	रमन्त,	स्मयन्त,	
(लुक्)	२	ब्रवतः,	ब्रवत्,	ब्रवते,		
		वेः,	स्तौत्,	ईळत,	वसत	
(श्लु)	३	बिभरत्,	दधन्,	ददातै		
		ददाः,	बिभेः,	जिहीत		
(श्यन्)	४	रिध्याति,	मन्याते			
		गायत्,	जायत,	मन्यत		
(श्नु)	५	शृणवः,	अश्नवन्			
		वन्वन्,	हिन्वन्			
(श)	६	किरासि,	मुञ्चासि,	सञ्चामहै		
		इच्छः,	खिशत्,	इच्छन्त,	सृजन्त	

(श्नम्)	७	भिनदः,	युनजन्,	युनजते
		भिनत्,	ऋणक्,	युञ्जत
(उ)	८	करवः,	मनवते	
		तनुथाः,	ऋणोः	
(श्ना)	९	वृणाति		
		गृभ्णाः,	क्षिणाम्	वृणीत.

एषु वेदेभ्य उपात्तेषूदाहरणराशिषु प्रथमपङ्क्तिगतानि रूपाणि प्रत्ययस्य अडाडागमादिभिस्तैस्तैः प्रक्रियाविशेषैर्लेट एवेति स्पष्टम् । तेषु च यथाक्रमं शबादयः श्नापर्यन्ता नवापि विकरणप्रत्यया दृश्यन्ते । एषामत्र स्थालीपुलाकन्यायेनोद्धृतत्वात् सन्ति चैकैकस्याप्यनेकान्युदाहरणान्तराणि । अतो विकरणभेदो लेट्यप्यस्तीत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यमापतितम् । यस्य धातोर्यद्विकरणं लिङ्लोडादिषु दृष्टं तस्यैव तदेव लेट्यप्युपलभ्यते चेद्विकरणभेदवत्त्वस्य धर्मस्य लेटि व्याप्तिः कथं वार्यताम्? पाणिनिः पुनः 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिपमेकमेव लेटि विकरणं विधाय सर्वमिदं बाहुलकात् सिद्धं मन्यते । अहो बत दुर्भरो भारो बाहुलकस्य शिरसि प्रक्षिप्तः! भूयस्यंशे प्रवृत्तिरल्पीयस्यप्रवृत्तिश्च हि बाहुलकेन क्रियते ।

अथोद्धृतेषूदाहरणराशिषु द्वितीयपङ्क्तिगतानि रूपाणि परीक्षामहे । एषु विकरणप्रत्यया यथायथमायोजिताः; इलोपतान्तन्तामादेशादीनि च ङिल्लकारकार्याणि दृश्यन्ते । किं बहुना? अडागमोऽप्यद्रक्ष्यत चेदेतानि निस्संशयं लङ्रूपाण्यभ्युपागमिष्याम । अत्रापि पाणिनीयप्रस्थाने 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडागमप्रतिषेधे कृतं बाहुलकमेव शरणीकृत्य लङो रूपाणि ग्राह्याण्येतानि । एवं कथाप्रसिद्धस्य उष्ट्रस्य पृष्ठं वणिगिव च्छान्दसप्रक्रियायामाचार्यो बहुलस्य शिरो निश्शेषमवसादयितुं प्रवृत्त इव प्रतिभाति । काममास्तां तावदेषां लङो विकृतरूपत्वमेव, यावत् गत्यन्तरं नोपलभामहे ।

अथ विधान्तरेण विचित्राण्युदाहरणान्युद्धरिष्यामः—

जुजोषत्—जुजोषन्,–जुजोषसि–जुजोषथः–जुजोषथ,–जुजोषते (एकवचनं) मुमोचति–मुमुचः (चित्) चिकेतन्–चिकेतः चिकेथः; (अस्) अनसामहै; ववृतत् ववर्तत्; सासहत्; रारणत्; वावृधते ।

२—शशाः; दुधोत्; दधर्षीत्; (धृष ईट्); चकनन्त; ततनन्त; पप्रथन्त; मामहन्त; वावृधन्त; विव्यचन्त; रुरुचन्त ।

३—(गम्) जगम्यात्–जगम्युः; जगम्यातम्–जगम्याम् । (अश्) अनश्यात्–आनश्याम्; चक्रियाः; बभूयात्–बभूयाः; तुतूर्यात्; दुधुवीत; ववृतीमहि; ववृत्यात्; ससद्यात्; पपीयात् ।

४—(मुच्) मुमोक्तु–मुमुग्धि मुमुक्तम्; मुमोचतं मुमोचत । (दिश्) दिदेष्टु-दिदिड्ढि-दिदिष्टन; ववृत्तन; बभूतु; शशाधि; ववृत्तन; ववृत्स्व; ववृद्ध्वम्; ददृश्राम्; मामहन्ताम्-मामहस्व ।

५—(गमस्तिप्सिपोः) अजगन्, अजगन्त, अजगन्तन । (च्यु) अचुच्यवीन्, अचुच्यवुः; अचुच्यवीतन । (ग्रह) अजग्रभीत्; अजग्रभं; अशुश्रवि । (दिशआत्मने-तप्रत्यये) दिदिष्ट; अपस्पृधेताम्; अचाक्रिरन्; अपेचिरन्; अचचक्षम् ।

अत्र पूर्ववत् प्रथमे उदाहरणराशौ प्रत्ययेष्वडागमदर्शनात् प्रस्फुटो लेट्; मुञ्चतिवर्तत्योर्गुणविकल्पो दृश्यते; वर्ततिः परस्मैपदे प्रयुक्त इत्यादयो विशेषास्त्वकिञ्चित्कराः । धातूनां लिटीव द्विर्वचनं परं सम्पादनीयम् । तत्र का गतिः? नैते धातवो जौहोत्यादिकाः । स्वीकृतेऽपि वा जुहोत्यादौ पाठे 'जुजोषत्' इत्यकारः शपः श्लौ कथं श्रूयेत? अथ पुनरेतेषु यङ्लुकं कल्पयिष्याम इति चेत्तदापि चर्करीतस्यादादिकत्त्वाच्छपो लुक् जागर्ति । एवं खड्गो वा कुठारो वा भवतूपकरणम्, शपः कण्ठच्छेदः सर्वथा दुरत्ययः संवृत्तः । किञ्च यङ्लुक्पक्षे गुणदीर्घादीनामभ्यासकार्याणां वारणाय नवो यत्न आस्थातव्यः स्यात् । पुनरप्येवं बहुलब्रह्मास्त्रं प्रयोक्तव्यमापतितम् । प्रकृते च तद्दूरान्मृग्यमास्ते । अदिप्रभृतिभ्यः शब्लुकश्छन्दसि बहुलवचनान्न केवलं लुगत्र स्वयं निवर्तते, अपि तु प्रवृत्त्युन्मुखान्यभ्यासकार्याण्यपि निवर्तयतीति वक्तव्यम् । 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' इति वचनमवलंब्य याभिरिष्टरूपाणि सिद्ध्यन्ति ता एव प्रक्रियाः प्रवर्तन्ते इति वा समाधेयम् । उभयथापि शास्त्रगौरवं हीयते ।

द्वितीये राशौ पूर्ववदेव अडागमविरहेण च्छिन्नपुच्छा लङो दृश्यन्ते । यद्यप्यत्र शपस्तत्स्थानभाजोऽन्यस्य वा अकारस्याभावात् 'दधर्षीत्' इत्यादावीडागमदर्शनाच्च यङ्लुक्-कल्पनं सुकरतरं, तथापि अभ्यासकार्याणामप्रवृत्तिस्तदवस्थैव । 'मामहन्त' 'वावृधन्त' इत्यादिषु द्वित्रेषूदाहरणेष्वभ्यासदीर्घो दृश्यत इति चेत् आत्मनेपदस्योपपत्तिर्नास्तीत्यादीन्यनर्थान्तराण्यपि जाग्रति ।

तृतीये याड्दर्शनाल्लिङं, चतुर्थे तु—हि—तनप्-थनादिभिर्लोटं च प्रत्यभिजानीमः । अनयोरपि विकरणं न दृश्यते, द्वित्वं च साधनीयं वर्तते । अन्त्ये पञ्चमे पूर्णानि सन्ति लुङो विकरणरहितस्य रूपाणि । द्वित्वमेकं विलक्षणमप्रामाणिकं च । किञ्चात्र 'अपेचिरन्' इत्यादौ एत्वाभ्यासलोपयोः, 'अचक्रिरन्' इत्यादौ इरे-प्रत्ययांशस्य च दर्शनात् लङ्प्रत्ययग्रहणमात्रेण विकृतानि लिड्रूपाणीव प्रतिभासन्ते । अभ्यासस्य लिट्साम्यं पञ्चस्वप्युदाहरणराशिषु स्पष्टम् । अपिनामैतानि यथाशङ्कितम्,

'अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम्',

वस्तुत एव लिटोऽङ्गे विन्यस्तेन लेट्—लङ्—लिङ्—लोटां प्रत्ययजालेन निष्पादितानि स्युः । तथाचेदेकपदे विनश्यति सर्वोऽपि प्रक्रियोपपादनक्लेशः । इह किल विकरणोपस्कृतं लटोऽङ्गमेव लङ्—लिङ्—लोट्स्वपि दृश्यते । तथा विकरणस्थानीयेन द्वित्वेनोपस्कृताल्लिटोऽप्यङ्गाल्लङादीनामुत्पत्तिस्तुल्यन्यायबलात् सङ्गच्छत एव । 'भव' इति लटोऽङ्गे अडागमं पुरोधाय इलोपादिभिर्विकृतानां ङिल्लकारप्रत्ययानां योगे लङुत्पद्यते; तुतामन्तुप्रभृतीनां योगे लोट्; याद्यातांयुस्प्रभृतीनां प्रकृते 'अतो येयः' इति विकृतानां योगे लिङ् च । एवमेव जगम् इति लिटोऽङ्गं लङ्प्रत्ययानामायोजने तिप्सिपोर्हल्ङ्याादिलोपेन, 'मो नो धातोः' इति नादेशेन च 'जगन्' इति संपद्यते । अडागमे च कृते 'अजगन्' इति । जगम्यात् जगम्यातां जगम्युः इति लिङ् । मुमोक्तु मुमुक्तां मुमुचतु इति लोट् । लेटोऽडाटोर्भूयसा गुणप्रतिषेधादिकार्यनिमित्तकत्वदर्शनात्तयोर्व्यवस्थितविभाषया पित्त्व-

मङ्गीक्रियते चेत् जुजोषत् जुजोषतां जुजोषन् इत्यादीनि लङ्रूपाणि च सिध्यन्ति । पूर्वोपात्त उदाहरणराशिरेकैकस्यापि विकरणप्रत्ययस्य लेटि प्रयोगं न्यदर्शयत् । लङ्लिङ्लोट्सु विकणभेदो निसर्गसिद्धः । अतो लडङ्गाल्लङादिचतुष्टयस्योत्पत्तिः स्थापिता । उत्तरोपात्तश्च रूपराशिर्लिटोऽङ्गेभ्यस्तेषामेव लङादीनामुत्पत्तिं निदर्शयति । एवं लडङ्गं लिडङ्गं च लङादीनां मूलप्रकृतिरिति पूर्वोल्लिखितोऽयं नयः सावकाशः कार्यसाधकश्च दृश्यत इति सन्तुष्येम ।

अथ यावत् सिद्धान्तकरणसाहसे पदं न कुर्मस्तावत् परिमितं छान्दसग्रन्थसमुच्चयं सकृदपि व्यालोड्य सिसिद्धान्तयिषिताया: कल्पनाया भूयोऽपि विषयव्याप्तिं सम्पादयितुं यतिष्यामहे । किं लङादिचतुष्टयमेव तरुरोहिणीवदन्यस्याङ्गमाविश्य जायते उतान्येऽपि लकाराः ? किं वा वैपरीत्येन लट्लिटाविवान्येऽपि लकाराः पराङ्गरोहिणां लङादीनां मूलप्रकृतीभूयोपकुर्वन्ति ? सन्देहस्यास्य विनिर्णयमधो दर्शितानि लक्ष्याणि संपादयिष्यन्ति—

१. सिच् ।

(१) [अनिटः] नेषति, नेषत्, नेषथ, जेषः; स्तोषत्; स्तोषाणि । [सेटः] कारिषत्, जोषिषत्; साविषत्; याचिषामहे ।

(२) [अनिटः] जेषं; स्थेषं; (दह्) धाक्; (वह्) वाक्षीत् च्योष्ठाः; हास्महि; [सेटः] शंसिषं; (जॄ) जारिषुः; बाधिष्ठाः ।

(३) [अनिटः] मुक्षीय; (भज्) भक्षीत; मंसीष्ट; (दुह्) धुक्षीमहि; [सेटः] जनिषीय; एधिषीय; वन्दिषीमहि; सहिषीमहि ।

(३) [अनिटः] रासन्तां, रासाथां; [सेट] (अव्) आविष्टु अविष्टां अविड्ढि अविष्टं अविष्टन; गमिष्टं; चयिष्टम् ।

२. सिज्लुक्

(१) करति करतः करन्ति करान्; करसि करथः ।—कराणि—कराम । करते करसे करामहे । गमत् गमतः गमन्ति; गमन्; गमः गमथ—गमानि । गमाम । गमामहै । भुवत् भुवतः भुवन्; भुवः भूतः—भुवानि ।

(२) भूत्—भूवन्; भूः—भूवं—भूम; करं; गाम (गा) गान्. स्थाम, भिथाः; धीमहि (धा)

(३) भूयात्—भूयाः; गम्याः; सह्युः; शक्यां; आशीमहि; मुदीमहि; मुरीय; अरीत (ऋ)।

(४) गन्तु गन्तां गतां गमन्तु; गहि गन्तं गन्त । वोढां; भूतु, भूतन; धीष्व, दीष्व, कृष्व; कृध्वं; वोढ्वम् ।

३. अङ् ।

(१) विदाति विदन्,विदासि, विदाः विदाथः; मुचाति मुचाते; शिषातै; गमातः; रुहाव ।

(२) ख्यात्—ख्यान्; ख्याः; ख्याम् । मुचत्, मुचन्, मुचः; शिषन्; सदत्; बुधन्त; विदन्त; गृहामहि; मृषन्त ।

(३) विदेत् विदेयं, विदेय, विदेष्ठाः; गमेत्, गमेयं गमेम; गमेमहि । दृशेयं, दृशेम; आपेयं; अशेम ।

(४) सदतु सदतां सदन्तु; सद सदतं सदत; सदन्तां; भुज; रुह; मुचध्वं, मुच; करतां (तस्)

४. चङ् ।

(१) चीक्लृपाति; पिस्पृशाति; सीषधाति; चुक्रुधाम; वोचाति; वोचाम, वोचामहै ।

(२) चुच्यवत्; मीमायत्; चिक्रदः; दिद्युतः; नीनशः; नेशत्; पप्तत्; वोचः, वोचे (इट्) वोचन्त; शूशुचन् ।

(३) वोचेन्, वोचेयुः, वोचेः, वोचेयं, वोचेय, वोचेमहि; रिरिषेः; चुच्युवीमहि ।

(४) वोचतु, वोचत्; वोचतं, वोचत; पप्तत; शिश्रथन्तु; पूपुरन्तु। सुषूदत ।

चतुर्भिः खण्डैर्विभक्ताश्चत्वार एते रूपराशयः क्रमात् लेट्, पुच्छेविकलो लङ्, लिङ्, लोट् इत्येतेषां लकाराणां प्रत्ययान् लुङोऽङ्गेष्वङ्कुरितान् दर्शयन्ति । तत्र सिच्, लुक्, अङ्, चङ्, क्सः इति लुङः पञ्चसु विकरणेष्वादितश्चत्वारि क्रमात्तत्संख्याकेषु खण्डेषु विन्य-

स्तानि । अन्तिमस्य क्स-विकरणस्य द्वित्राण्येवोदाहरणानीत्युपेक्षितं तत् । अत्र चङोपस्कृतेषु लुङोऽङ्गेषु द्वित्वप्राक्रियायाः क्वचिदस्ति वैलक्षण्यम् । पततेर्द्वित्वे अभ्यासिनोऽल्लोपेन 'पप्त्' इत्यभ्यस्तम् । वचधातोर्द्वित्वे अभ्यासिनः सम्प्रसारणेन 'वोच्' इत्यभ्यस्तम् । अभ्यासिनो विकारो नान्यत्र दृष्ट इति नूनं 'पतः पुम्' 'वच उम्' इत्यागमविधानेनाभीष्टं साधितवान् पाणिनिः । नशेरेत्वाभ्यासलोपाभ्यां 'नेश्' इत्यभ्यस्तम् ।

"नशिमन्योरलिड्येत्वं वेति वृत्तिकृतो मतम् ।
नशेरेदिति दुर्गोऽपि तेनानेशत्तथानशत् ॥

इति प्रक्रियासर्वस्वकारः ।

"स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवा-
गनेशदाशास्य किमाशु तां ह्रिया"

इति प्रयुङ्क्ते च श्रीहर्षः । स्वार्थणिजन्ताच्चङि रूपमिदं भवितुमर्हति ।

लुङोऽप्यङ्गेभ्य एवं लङादिचतुष्टयस्य प्रत्यया उत्पद्यन्त इति सिद्धम् । किन्त्वियानत्र विशेषः । लङ्लुङोरुभयोरपि ङित्लकारत्वेन प्रत्ययैक्यात् लुङोऽङ्गादुत्पन्नाः 'त् तां अन्' इत्यादयो ङिल्लकारप्रत्यया लङ्संबन्धिन इति कथं वदेम? वृषभस्य ललाटे माहिषशृङ्गोत्पत्तिमुपदिष्टां कः श्रद्दधीत? अतोऽत्र द्वितीयखण्डेषूद्धृतानि लक्ष्याणि शुद्धस्य लुङ एव रूपाणि दर्शयन्ति, न तु लङः, अडागमच्छेदकृतं वैरूप्यं परमस्त्येव इत्येव कल्पयितुमस्ति न्यायः । तथैव चास्तु कल्पना यावत् कल्पनान्तरस्य नावकाश आपतति । अथैवमडागमाभावेन पुच्छविकलानां लुङ्रूपाणां लङ्रूपाणां च रूपविकार इवार्थविकारोऽपि किमुपलभ्यत इति विमृशामः । तदर्थमेता ऋचो व्याख्यायन्ते ।—

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।
यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः । १ । १६४ । ४९ ।

हे सरस्वति ! यस्ते शशयः —शयानः स्तनः मयोभूः—सुखास्पदं भवति । येन स्तनेन विश्वा, विश्वानि, वार्याणि कामान् पुष्यसि । यः स्तनः रत्नधाः—रत्नानां धारयिता; यश्च वसुवित् ।—धनप्रापकः; सुदत्रः—कल्याणदानश्च । तं इह धातवे पातुं कः—कुरु । कृञो लुङि सिपि च्लेर्लुक् ।

त्वया वयं मघवन्निन्द्र शत्रूनभिष्याम महतो मन्यमानान् ।
त्वं त्राता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजिनं जीरदानुम् । १ । १७९ । ५ ।

हे मघवन् इन्द्र! त्वया वयं महतो मन्यमानान् शत्रून् अभिष्याम—अभिभवितारो भवेम । त्वं त्राता । त्वमु—त्वमेव रक्षकः । नः अस्माकं वृधे-वर्द्धनाय भूः—भव । वयं इषमन्नं, वृजिनं बलं, जीरदानुं—चिरजीवित्वं च विद्याम लभेमहि ।

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपावृधि ।
प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्ण शुक्रमुषसो विदिद्युतः । २ । २ । ७ ।

हे अग्ने त्वं नः बृहतो (धनविशेषान्) दाः—देहि । तथा सहस्रिणो सहस्रसंख्याकान् (पुत्रपौत्रादीन्) दाः -देहि । श्रुत्यै वाजमन्नं दुरो न तस्य द्वाराण्यपि अपावृधि—अपावृणु । (तदर्थं) द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कर्मणा प्राची—अनुकूले, कृधि कुरु । स्वः न आदित्यमिव शुक्रं दीप्तं त्वां उषसः उषःकालाः विदिद्युतः—विद्योतयन्तु ।

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरिताद्भीके ।
इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः । ३ । ३९ । ७ ।

विजानन्निन्द्रः तमसः ज्योतिर्वृणीत । प्रकाशं सम्भजतु । वयं दुरितात् अभीके भयरहिते आरे स्थाने स्याम । सोमपाः सोमस्य पातः सोमवृद्ध, सोमेन वृद्ध इन्द्र त्वं अस्य पुरुतमस्य कारोः स्तोतुः इमा गिरो जुषस्व ।

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च ।
तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । ७ । ७८ । ५ ।

हे उषः त्वा प्रति अद्य सुमनसः बुधन्त बुध्यन्ताम् । आस्माकाः मघवानः वयं च बुध्येमहि । हे उषसः विभातीः विभान्त्यो यूयं तिल्विलायध्वं—स्निग्धं प्रकाशं कुरुध्वम् । यूयं स्वस्तिभिः सदा नः पात च ।

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्यै ।
अवा नो मघवन् वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम । ६ । १५ । १५ ।

हे अग्ने प्रयांसि—हव्यानि, सुधितानि—सुष्ठु निहितानि अभिख्यः—पश्य रोदसी यजध्यै यष्टुं त्वां निदधीत—अस्मभ्यं निधत्ताम् । हे मघवन्! वाजसातौ युद्धे नः अव । वयं विश्वानि दुरितानि तरेम ।

एतावता प्रपञ्चेन लङ्लुङावडागमवर्जितौ बहुत्र च्छन्दसि विधिनिमन्त्रणादीन् लिङर्थानभिधत्त इति ज्ञायते । माङ्योगे चैतयोस्तादृशोऽर्थो लोकवेदसाधारण्यात् निर्विवादः । एवं लङ्लुङोरडागमाभावो रूपमिवार्थ-

मपि किं विकारयतीति सन्देहे जातो विनिर्णयः । युक्तश्चार्थविकारो रूपविकारानुयायी । किञ्च 'त्वमेवं मा कार्षीः' इति निषेधवाक्ये यादृशो लुङर्थस्तादृश एव 'त्वमेवं कार्षीः' इति विधिवाक्येऽपि भवितुमर्हति । भावदशायामविद्यमानोऽर्थः कथमभावदशायां नव इव प्रादुर्भवेत्? न हि 'घटोऽस्ति' 'घटो नास्ति' इति वाक्ययोरस्तेरर्थभेदो न्याय्यः । अतो लङ्लुङोर्निषेधवाक्ये प्रत्यक्षः प्रवर्तनारूपोऽर्थो विधिवाक्येऽपि तस्य सत्तामनुमापयति । उदाहृताश्च तादृशाः प्रयोगा वेदेभ्यः । लोके तु प्रवर्तनार्थे लङ्लुङोः प्रयोग एव विरळीभूय निषेधमात्रे क्वचिदद्य दृश्यत इति स्थितिः । अथात्र पाणिनिः किं प्रतिपद्यत इति पश्यामः । आचार्यस्तावत् विधिनिमन्त्रणादौ सामान्येन लिङं विधाय तत्रैव लोटं चातिदिश्य तत्तत्पदसमभिव्याहारादिषु विशेषानप्युपदिश्योपसंहारे 'माङि लुङ्' 'स्मोत्तरे लङ् च' इति सूत्रयति । एतेन माङ्योगे विधिनिमन्त्राणादिषु लिङोऽपवादो लुङ्लङावुक्तौ भवतः । लोटः प्रयोगेऽपि महर्षिर्न कुप्येत् । व्याख्यातार एव सर्वापवादो लुङ्विधिरिति कलहायन्ते । अडागमश्च विनापि माङ्योगं छन्दसि बहुलं प्रतिषिद्धः । बहुलस्य च महती शक्तिः । अतः पुच्छविकलयोर्लङ्लुङोश्छन्दसि लिङर्थे प्रयोगः पाणिनेरनभिमतो नेति ज्ञायते । एवञ्च च्छन्दसि विधिनिमन्त्रणादिष्वर्थेषु लिङ्, लोट्, लेट्, (अडागमहीनौ) लङ्लुङौ इति पञ्च लकारा भवन्ति । एषु लुङेकस्त्यक्तुं शक्यते । तथाहि— इह लङ्-लिङ्-लोट्-लेट एव लकारान्तरस्याङ्गादुत्पन्ना दृष्टाः । न तु लुङ् कदापि । अतो लुङोऽङ्गेष्वपि पुच्छविकलानि दृष्टानि जेषं, भूत्, रुयत्, चुच्यवत् इत्यादीनि रूपाणि लङ एवेति कल्पयितुं दृष्टो न्यायः । लुङ्लङोः प्रत्ययैक्यात् लुङोऽङ्गे समुत्पन्नो लङ् व्यावर्तयितुं न शक्यते इत्येव । अस्यां कल्पनायां लङ एकस्यैव पुच्छच्छेद आवश्यकः स्यात् इत्यस्ति कश्चिल्लाभोऽपि । लुङ्रूपाणि यानि पुनः पुच्छहीनानि दृश्यन्ते तानि लुङोऽङ्गाल्लङ्रूपाणीति वदिष्यामः । इत्थं च सपुच्छो विपुच्छोऽपि प्रचरन् लकारो लङेक एवेति लघूकृतो भारः ।

लङ् तावदुक्तरीत्या लट्–लिट्–लुङामङ्गेभ्य उत्पद्यते; अडागमत्यागे च विधिनिमन्त्रणादीन् लिङर्थानाह । तथाचायं विपुच्छत्वे रूपेणार्थेन च नैसर्गिकाल्लङो भिद्येत इत्यायातम् । यद्येवं, तर्हि किमित्येनं लङ्शब्देन व्यपदिशामः? अर्थे रूपे च भिन्नोऽयमपूर्वः किल लकारो भवितुमर्हति । एकादशस्यास्य लकारस्य सुमुहूर्तेऽद्य लेङ् इति नाम करिष्यामः । अयं हि लिङ्वदडागमहीनो ङिल्लकारकार्याणि सर्वाणि लभते । लेडिव लेङपि छन्दोमात्रगोचरः । लेङः स्वीकारेणास्तमिता जुगुप्सिता पुच्छच्छेदकथेति निर्वृताः स्मः । कुतस्तर्हि पाणिनिरेनमुपेक्षितवान्? नूनमयं विकल्पजालजटिले नानारूपमालिनि बहुलमहाग्राहग्रासाविकृते लेटि निलीनो महर्षिणा पृथक्त्वेन न प्रत्यभिज्ञातः स्यात् । लेट्प्रक्रियोपसंहारो दृश्यताम् ।

अथ विमर्शेऽत्रानाघ्राताः सन्ति त्रयो लकाराः— लट् लङ् लुट् चेति । एषां दशा कीदृशीति विचारः प्राप्तकालः । तेषु लुट् वेदेष्वदृष्टत्वादर्वाचीनः, तृजन्तादस्तेरनुप्रयोगेण निष्पन्नत्वात् गौणश्चेति नात्र गणनामर्हति । शेषयोः पूर्ववद्दृश्यते साङ्ख्यदर्शनप्रसिद्धः प्रकृतिविकृतिभावः । लट्–लिट्–लुङ इव लट् प्रकृतिभूतो लकारः । तस्याङ्गादुत्पन्नानि लङ्रूपाणि लङ् संपद्यते । अन्ये तु (लेट्–लेङ्–लोट्–लिङः) लटोऽङ्गात् संभावितोत्पत्तयोऽपि अद्य यावदुपलब्धेषु प्रयोगेषु न दृश्यन्ते । 'करिष्याः' इत्येकं लेणमध्यमैकवचनरूपं सकृद्द्विर्वा ऋग्वेदे दृष्टमित्येव । 'करिष्येत्' इति लिङि रूपं बालाः कदाचिदुद्भावयन्ति । वीरवैयाकरणानामुपहास्योऽप्ययमविदग्धानां प्रयोगो भाषाया नैसर्गिकीं प्रवणतामनक्षरमुच्चैरुद्घोषयति । तत्तदर्थभेदद्योतनाय हि शब्दे विकाराः क्रियन्ते । अत्र भाविकालद्योतकः स्य–प्रत्ययः, आशङ्काद्यर्थबोधको यासुट् इत्युभयोर्मेळनेन 'करिष्येत्' इति रूपसिद्धौ किं विप्रतिपत्तिबीजम्? इयमेव हि यथा प्रतिपादितं लकारेभ्यो लकारान्तराणामुत्पत्तेरुपपत्तिः ।

प्रतिपादित एवं लकाराणां प्रकृतिविकृतिभावः; किन्तु भेदोऽयं रूपमात्रनिबन्धनः । अथार्थनिबन्धनः कीदृक् प्रकृतिविकृतिभावेन दृष्टयोर्लका-

रेयोः संबन्ध इति विचार्यते । अर्थमुपाधिं कृत्वा विभागे क्रियमाणे कालवाचिनः प्रकारवाचिनश्चेति लकारा द्विधा भिद्यन्त इति पूर्वमेवोक्तम् । वर्तमानकालिको लट्; भूतकालिका लङ्–लुङ्–लिटः; भाविकालिकौ लट्-लुटौ इति षट् कालवाचिनः । किन्तु लुटो गौणत्वेनोपेक्षितत्वात् लृडेक एवात्र गण्यते । शेषा लिङ्, लेट्, लेङ्, लोट्, लङ् इत्येते प्रकारवाचिनः । अयमर्थः पङ्क्तिकयापि—

लकाराः
- कालवाचिनः —
  - लट् ... ... वर्त
  - लङ्-लुङ्.लिटः ... ... भूत
  - लृट् ... ... भावि
- प्रकारवाचिनः —
  - लोट्— अतिसर्जकः
  - लिङ्— विधायकः
  - लृङ्— अतिपातकः
  - लेट्— उपसंवादकः
  - लेङ्— नियोजकः

अत्र लङेक उपेक्ष्यते चेत् कालवाचिन एव प्रकृतयः, प्रकारवाचिन एव विकृतय इति पङ्क्तिकैषा स्फुटं प्रदर्शयति । उपपन्नश्चोभयेषामीदृशः संबन्धः एकैकस्मादपि कालवाचकात् सर्वे प्रकारवाचका उत्पद्यन्त इति । कालोपाधिं विना क्रियाया ग्रहो न भवति । अतः कालद्योतनाय कालबोधकप्रत्ययादिविशिष्टादङ्गात् प्रकारवाचिनां लकाराणामुत्पादनम् । यथा—'देवदत्त गच्छ ग्रामं' इति वर्तमानकालावच्छिन्नामाज्ञां बोधयितुं लटोऽङ्गाल्लोट्प्रयोगः । 'भुञ्जीत मया सह भवान्' इति भुञ्जानस्य वाक्ये वर्तमानकालिकनिमन्त्रणबोधनाय लटोऽङ्गाल्लिङ् । चापोत्सवं द्रष्टुं कृष्णौ मथुरां जगन्तु, किमिति मातुलं तत्र जघान इति भूतकालिकमतिसर्गं दर्शयितुं 'जगन्तु' इति लिटोऽङ्गाल्लोट् । सत्यसन्धाश्चेत् पाण्डवा बभूयुः सुखं च ते जगम्युः इति भूतकालावच्छिन्नं हेतुहेतुमद्भावमभिधातुमुभयत्र लिटोऽङ्गाल्लिङ् । एवमर्थान्तरेषु लकारान्तरेषु च योज्यमुदाहरणम् । अधुना पुनः प्रकारवाचिनो लकाराः कालभेदमविवक्षित्वैव प्रयुज्यन्ते । अथापि वर्तमानवाचिनो लटोऽङ्गादेव लिङ्लोटौ निष्पाद्येते । संख्यायामेकत्वमिव काले वर्तमानः सामान्यमिति, व्यावहारिको वर्तमानकाल आसन्नो भूतभा-

वेनौ चान्तर्भावयतीति, त्रैकालिकानां भावानां निर्देशे अयमेवोपयुज्यत इति च वर्तमानकाल एव प्रकाराणामुचितत्वेनाङ्गीकृत इति युक्तिरत्रानुमीयते। छन्दस्यपि भूतवाचकादङ्गादुत्पन्नस्य प्रकारवाचिनो लिङादेरर्थसाङ्कर्यमस्तीति प्रतिज्ञातुं न केवलं नोत्सामहे, अपितु, प्रत्युतार्थसाङ्कर्यसम्भव एव विरल इत्यपि ब्रूमः। कालवाचिनामङ्गात् प्रकारवाचिनामुत्पत्तिर्युक्तिसहेत्येवास्माकमभिसन्धिः। ऋग्वेदात् प्राचीनतरं ग्रन्थं कञ्चिच्चेदलप्स्यामहि निर्णयमत्राकरिष्याम।

कालस्यावान्तरविभागेऽपि प्रारम्भे स्थिताया व्यवस्थाया असकृत् परिवर्तनान्यासन्नित्यनुमीयते। कालः किल क्षणिकसन्ततौ, सन्निकृष्टविप्रकृष्टौ इत्यादीन् बहून् विभागानर्हति। ते च भूतस्यैव भूयसोपयुज्यन्ते। वर्तमानो ह्यवधिभूतत्वेन शून्यप्रायत्वाद्विभागाक्षमः। भावी चापरिज्ञेयत्वादनिश्चितगतिः। अतो भूतवाचिनस्त्रयो लकारा दृश्यन्ते। तत्र लिटः परोक्षेति पूर्वाचार्याणां संज्ञा तस्य विप्रकृष्टभूतबोधकत्वमाचष्टे। एवमद्यतनीति लुङः संज्ञा तस्यासन्नबोधकत्वं च। अनद्यतनभूते विधानात् 'नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इति निषेधाच्च लङ् क्षणिकविप्रकृष्टं कालं बोधयतीति वक्तव्यम्। वर्तमानेऽपि लङ्लुङ्लिटश्छन्दसि दृश्यन्ते। पाणिनिश्च 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सूत्रयति। किन्तु सूत्रस्यास्य भाष्यानारुढत्वादर्थो न निर्णीयते। काशिकाकारो धातुसंबन्धे विधिरयमिति वदन् 'अहं तेभ्योऽकरं नमः' इत्याद्युदाहरति। तद्व्याख्याता हरदत्तः पुनः 'उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः' इति परमभ्युपगच्छन् जोषमास्ते। अतास्तिष्ठतु तावत् कालभेदनिर्णयचर्चा। यावता प्रकृतस्यात्यन्तमुपयोगस्तावात् कृतश्च विचारः।

अत्र कालवाचिनः प्रकृतिलकाराः, प्रकारवाचिनो विकृतिलकारा इति विभागस्वीकारे लङेकोऽस्माभिरुपेक्षितस्तिष्ठति। स हि कालवाचकोऽपि सन् अन्येषामङ्गेभ्य उत्पन्नो दृश्यते। तत्र का गतिः? प्रकृतिलकारेभ्यः प्रकारवाचका इव अडागमी कश्चिल्लकारश्चोत्पद्यत इति कल्प-

नीयम् । तत्र लटोऽडागमी लकारो लङ्; लृटस्तादृशो लृङ्; लिटस्तादृशः पाणिनिनोपेक्षितत्वादलब्धसंज्ञोऽपि छन्दसि 'अपस्पृधेतां' 'अचक्रिरन्' 'अजगन्त' इत्यादिषु पूर्वोद्धृतेषु लक्ष्येषु दृश्यते । लुङः स्वयमडागमित्वात्तस्मादडागामिलकारस्योत्पत्तिर्न घटते । अकृतनामधेयं लिटोऽडागमिनं लकारं व्यवहारसैकर्याय 'लोङ्' इति व्यपदिशेम । यद्ययं पाणिनिना पृथक्त्वेन प्रत्यभिज्ञातोऽभविष्यत्तर्हि महर्षिरेनं लिङं कृत्वा अद्य लिङाख्यया प्रसिद्धं लकारं लोङमकरिष्यत् । तथाकृते हि नामकरणमुचितं युक्तियुक्तं च भविष्यति । ह्रस्वैर्मूलस्वरैः प्रकृतिलकाराः; सन्ध्यक्षरैः प्रकारवाचकाः; कालातिपातचिह्नमडागमः; प्रत्ययानां दार्ढ्यशैथिल्यानुरोधेन टकारो ङकारो वा अनुबन्धः इति ।

इहाडागमिनो लकारास्सर्वे भूतकालवाचका दृश्यन्ते । लङ्लुङ्लोङः प्रकटमेव भूतकालमाहुः । लृङपि क्रियातिपत्तौ निलीनं भूतकालमाविष्करोति । अतो भूतकालस्य बोधनमडागमस्य प्रयोजनमिति तर्को निर्बाधमुत्तिष्ठति । अडागमो यस्मिन्नासज्यते तदङ्गं स्ववाच्यः कालोऽतीत इति बोधयेत् । अडागप्रयोगजनस्य एवं निर्णीतत्वात् अडाममिनो लकारान् व्यवहारसौकर्याय 'अतिवर्तिनः' इति सामान्यसंज्ञया व्यपदिशेम । एवञ्च भवन्तीति व्यपदिष्टस्य लटो अतिवर्ती लङ् नाम्ना अतिवर्तिभवन्ती, संक्षेपेण अतिभवन्ती वा स्यात् । अर्थेन च वर्तमानस्यातिक्रान्ततापदर्शनद्वारा भूतकालमुल्लिखेत् । अद्यतनीति संज्ञितो लुङ् निरुपाधिकमेव भूतकालमभिदध्यात् । परोक्षेतिप्रथितस्य लिटोऽतिवर्ती लोङ् नाम्ना अतिवर्तिपरोक्षा अतिपरोक्षा वा स्यात्; निर्दिष्टभूतापेक्षया भूततरं च कालं बोधयेत् । भविष्यन्तीति व्यवहृतस्य लृटोऽतिवर्ती लृङ् नाम्नातिवर्तिभविष्यन्ती, अतिभविष्यन्ती वा स्यात्; क्रियातिपत्तिरिति परिभाषितं कालातिवर्तनं च दर्शयेत् । प्रकारवाचिनां लिङ्–लोट्–लेङ्–लेटां विधायकभवन्ती, नियोजकपरोक्षा, उपसंवादकाद्यतनीत्यादि नामकरणं सुकरम् । एवं प्रकृतिभूतत्वेन मुख्यानां चतुर्णामाख्यातानां भवन्ती, परोक्षा, अद्यतनी, भवि-

ष्यन्तीति प्राचीनैर्विहितान्वर्थसंज्ञानां प्रत्येकं बहवो भेदाः— १. केवलभवन्ती, २. अतिभवन्ती, ३. नियोजकभवन्ती, ४. विधायकभवन्ती, ५. उपसंवादकभवन्ती, ६. अतिसर्जकभवन्तीति भवन्त्यः षट् । परोक्षाया अप्येवमेव षट् । अद्यतन्या अतिवर्तिभेदस्याभावात् पञ्च । भविष्यन्त्याः प्रकाराणामभावात् द्वौ । अनया कल्पनया वेदब्राह्मणयोर्दृष्टानि विलक्षणान्याख्यातरूपाणि सामरस्येनोपपद्यन्त इत्युपक्षिप्तोऽयमस्माभिः सिद्धान्तः । अत्र प्रकृतिभूतत्वेन प्रतिपादितानां लडादीनामेव प्राचीनैर्भवन्त्यादयः संज्ञाः कृता इत्ययमर्थः, ग्रीकादिष्वीदृश एवाख्यातविभागः प्रायो दृश्यत इति स्वसृभाषासम्प्रदायसंवादश्च कल्पनामिमां हस्तावलम्बप्रदानेन प्रबलीकुर्वाते । यदि पुनराख्यातरूपाणीव तद्वाच्याः कालभेदा न सम्यगुपपद्यन्ते, तत्र वयं नापराध्यामः । क्रियाफलात्मगामित्वपरगामित्वलक्षण आत्मनेपदपरस्मैपदविभागोपाधिरिव परोक्षप्रत्यक्षाद्यतनानद्यतनत्वादिनिबन्धनः कालोपाधिरपि कालातिपातान्मलिनीभूय नाममात्रव्यवस्थितोऽद्यसंवृत्त इति समाधेयम् ।

आख्यातानां कालः, प्रकारः, प्रयोगः, पुरुषः, वचनं इति पञ्च रूपभेदस्योपाधयः । तत्र विविध एकविधो वा विकरणप्रत्ययः, प्रकृतिद्वित्वं, अडागम इत्येतेषु कार्येषु यथायोगं यथापेक्षितञ्च एकं, द्वे, त्रीण्यपि वा कालं बोधयन्ति । यासुट्सीयुटौ अडाटौ इत्यागमाः 'एरुः' इत्यादय आदेशाः, पुरुषप्रत्ययशिथिलीकरणं वा प्रकारमुपाधिं विवेचयति । उपग्रहो विकरणविपर्यासश्च कर्तृकर्मभावभेदं प्रयोगस्य सूचयतः । तिप्तस्झिप्रभृतयः प्रत्ययाः पुरुषवचनभेदं प्रत्याययन्ति । केवलानामाख्यातानां साधारणा उपाधय एते । यदि पुनः सनादिवृत्तिभिर्यथायोगमायोजितैः प्रकृतावप्युपाधय आम्रेड्यन्ते तदा बहुभूमः प्रासाद इवाख्यातस्य रूपमुपर्युपरि विजृंभेत । यङ्सन्ण्यन्तान् सनि लिङि बोभूयिषयिषेत्, यङ्णिच्सन्नन्ताण्णिचि लृङि अबोभूययिषिष्यत् इत्यादि ।

आख्यातस्य चतुर्षु वर्गेषूक्तेषु भवन्तीवर्ग एव प्रधानं बहुलप्रयोगश्च। तस्य सर्वे भेदा लोके प्रयुज्यन्ते। यथा—

१. केवलभवन्ती........लट्
२. अतिभवन्ती........लङ्
३. अतिसर्जकभवन्ती........लोट्
४. विधायकभवन्ती........लिङ्
५. नियोजकभवन्ती........माङ्योगे लुङ्, स्मोत्तरे लङ् च
६. उपसंवादकभवन्ती........लोडुत्तमपुरुषः।

परोक्षावर्गे केवलपरोक्षा (लिट्) एकैव लोके। अद्यतनीवर्गे केवलाद्यतनी (लुङ्,) आशीर्लिङाख्या विधायकाद्यतनी चेति द्वौ भेदौ। भविष्यन्तीवर्गे केवलभविष्यन्ती (लृट्), अतिभविष्यन्ती (लृङ्) चेति द्वौ। वेदेऽपि भविष्यन्तीवर्गे एतौ द्वावेव दृष्टौ। अनुप्रयोगिनी (लुट्) लोके एव। आशीर्लिङो विधायकाद्यतनीतो निष्पन्नत्वं तत्प्रक्रियापरिशोधनेन स्फुटीभविष्यति। आशीर्लिङ् तावद्वेदे विरलः, लोके तु विरलतरः। अतोऽस्य रूपाणि बहूनि लक्षणैकनिष्पाद्यानि। लुङः पञ्चसु विकरणेषु सिज्लुग्भ्यां निष्पन्नेभ्योऽङ्गेभ्य उत्पन्नानि लिङ्रूपाण्येव भाषायामिदानीमाशीर्लिङात्मना परिणतानि। तत्रापि ससिच्कमंगमात्मनेपदेष्वेव। लुप्तसिच्कं परस्मैपदेष्वेवेति च नियमः। ससकारो यासुट्, तथोः सुट् च यथोपदिष्टं पाणिनिना कश्चिदाशीर्लिङो विशेषः। सीयुटि श्रूयमाणस्तु सकारो वस्तुतः सिजेव। केवलधातोराशीर्लिङं व्युत्पादयन्नाचार्यः सिच्प्रत्ययमप्यागमशरीरेऽन्तर्भावितवान्। प्रक्रियाविशेषोपदेशेषु च 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्युभौ पृथग्गृहीतवान्। सिचो लुका प्रकृतिमात्रावशेषाद्धातोर्यासुड्डुपस्कृतैः पुरुषप्रत्ययैः भूयात् भूयास्तां भूयासुः इति रूपाणि। 'एधिष्' इतिससिच्कादङ्गात् 'ईष्ट' इत्यादिभिरागमसंस्कृतैः पुरुषप्रत्ययैः एधिषीष्ट एधिषीयास्तां एधिषीरन् इत्यात्मनेपदरूपाणि। अस्ति च विधायकाद्यतन्या आशीरर्थबोधने नैसर्गिकी स्वरूपयोग्यता। आशिषः प्रयोक्ता ह्याशासितमर्थं मनसा सन्निधाप्य प्रहीतरि पूर्वमेव तत् सङ्कल्पशक्त्या समर्प्य व्यवहरति।

'देवदत्त पुत्रस्ते भूयात्' इति वदन् देवदत्तस्य पुत्रे समुत्पन्ने यादृश आह्लादस्तं मनसोल्लिख्य तस्मिन् प्रथममारोपयति, अनन्तरमेवाशीर्वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यस्ति भूतकालस्पर्श आशीःप्रयोगेषु । इयमेवोपपत्तिः 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यति लुङ्विधानस्य, 'अभिज्ञावचने लृट्' इति भूते लृड्विधानस्य च । 'आशंसे व्याकरणमधीयीय' इति यो वदति स व्याकरणाध्ययनजन्यं विज्ञानं मनोरथेनात्मन्यध्यस्यति । एवमेव 'अभिजानासि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः' इत्युक्तौ पूर्वानुभूतस्य स्मृत्योपस्थापितस्य गोकुलवासस्य भूयोऽपि निर्वेशाभिलाषं पुरस्कृत्य भाविकालसम्बन्धः स्फुरति ।

आख्यातानां स्वस्वमाख्यातकमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तम् । तत्र लट्–लिट्-लृटामाख्यातकानि तेषां लकाराणामादेशात्मकानि; अन्येषां तु तत्स्थानभाञ्जीत्येव । लङ्–लुट्-लृङां परं स्थानीयमपि नास्त्याख्यातकम् । व्यतिरेकस्यास्य कारणमिदनीं स्पष्टीभवति । प्रकृतिलकारेभ्य एवाख्यातकान्युत्पद्यन्ते । यथा अतिवर्तिन्यः प्रकाराश्च तथा आख्यातकमपि प्रकृतिलकारेभ्यो जायते । तत्र लट्–लिट्–लृटां दर्शितान्याख्यातकरूपाणि । लुङो निष्पन्नानीह वेदेभ्य उद्धृत्य दर्श्यन्ते—दह-धक्षत्; मदी–मन्दसान; वृध्–वृधसान इत्यादि सिचि । भिद–भिदत्; स्था–स्थात्; कृ–क्राण; रुच–रुचान इत्यादि लुकि । शास्–शिषत्; सद सदत्; शुच–शुचमान; धृष–धृषमाण इत्याद्याङि । क्सचङोः परं नोपलयभ्यन्ते । छन्दस्यपि लुङ आख्यातकानि लकारान्तरापेक्षया विरलानि । लोके तु लिटोऽपि परस्मैपदाख्यातकान्येव दृश्यन्त इति प्रागेवोक्तम् । आख्यातकप्रत्ययश्च सर्वत्रैक एवेति ज्ञायते–अत् आन (शतृशानच्) इति । परस्मैपदालिटि परं वस् (क्वसु) इति विशेषः । इत्थं च लिङ्–लोडादयः प्रकारा इवाख्यातकमपि आख्यातस्यैव रूपभेद इति सिद्धम् । विशेष्यमाख्यातं स्ववाच्यकारकानुरोधेन पुरुषवचने दर्शयति; विशेषणमाख्यातकं स्वविशेष्यभूतनामानुरोधेन लिङ्गविभक्तिवचनान्यादत्ते इत्येव हि विशेषः । सपरिवार आख्यातविभागः सुखार्थं पट्टिकया प्रदर्श्यते—

आख्यातविभागपट्टिका ।

	लट्	लङ्	लिङ्	लोट्	(लेट्)	(लेङ्)	शतृशानचौ
१. भवन्तीवर्गः–	केवलभवन्ती.	अतिभवन्ती.	विधायकभवन्ती.	अतिसर्जकभवन्ती.	उपसंवादकभवन्ती.	नियोजकभवन्ती,	आख्यातकभवन्ती.
	लिट्						
२. परोक्षावर्गः–	केवलपरोक्षा.	अतिपरोक्षा.	विधायकपरोक्षा.	अतिसर्जकपरोक्षा.	उपसंवादकपरोक्षा.	नियोजकपरोक्षा.	आख्यातकपरोक्षा.
	लुङ्		आशीर्लिङ्				
३. अद्यतनीवर्गः–	केवलाद्यतनी.	—	विधायकाद्यतनी.	अतिसर्जकाद्यतनी.	उपसंवादकाद्यतनी.	नियोजकाद्यतनी.	आख्यातकाद्यतनी.
	लृट्	लृङ्					
४. भविष्यन्तीवर्गः–	केवलभविष्यन्ती	अतिभविष्यन्ती	—	—	—	—	आख्यातकभविष्यन्ती

अत्र भाषायामुपलभ्यमानान्याख्यातानि स्वस्वलकारनामभिरुपर्यङ्कितानि । तत्रापि लेट्–लेङौ च्छान्दसावेव । माङ्योगे लोकेऽपि लेङ् भवति । लुङकश्चतुर्वर्गबाहिर्भूतो लोके प्रतिनवोत्पन्नोऽत्र योज्यः । लोके द्वावेव प्रकारावुपयुज्येते । विधायकः (लिङ्) अतिसर्जक–(लोट्)–श्चेति । तावपि भवन्तीवर्ग एव । अद्यतनीवर्गगतो विधायक आशीर्लिङात्मना दृश्यते । तिसृष्वतिवर्तनीषु परोक्षाया अतिवर्तन्यपि लोके नास्ति । लुङकोऽतिरिच्यते च । इति लोकवेदयोर्भेदः ।

रूपविभाग एवं प्रदर्शितः । अथ कालप्रकारयोर्विभागः— प्रयोक्तुर्जननात् पूर्वो भूतकालः परोक्षः, तत्र लिट् । प्रयोगदिने यावान् कालोऽतीतः सोऽद्यतनः, तत्र लुङ् । अनयोरवध्योर्मध्यगतोऽनद्यतनः, तत्र लङ् । इति भूतकालस्य त्रयो भेदाः । अस्य नियमस्य शास्त्रसम्मता उपेक्षाप्रयुक्ताश्च व्यत्ययाः सुलभाः । अद्यतनानद्यतनभेदो लोके भाविनोऽप्यस्ति । तत्रानद्यतनभाविन्येव लुट् । लट् तूभयत्रापीष्यते । शीले, वस्तुस्थितिः, सार्वकालिकोऽर्थः इत्यादीनपि लट् बोधयति । यथा—

दाक्षिणात्याः शालीन् भुञ्जते, गोधूममौत्तराहाः— शीलम् ।
केरलेषु केरतरवो विजृम्भन्ते— वस्तुस्थितिः ।
जलं तैलात् गुरुतरं भवति— सार्वकालिकोऽर्थः ।

चमत्कारातिशयायातीतमप्यर्थं पुरावृत्तवर्णनेषु कवयः प्रयोगकाले साक्षात् कुर्वाणा इव लटा कथयन्ति । यथा—

प्रहसन्ति च तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।
अकुर्वत दयां कचित्........ (महाभारतम्)

छन्दसि पुनर्यथाप्रदर्शितमेतद्विपर्यासेन वर्तमाने भूतलकाराः प्रयुक्ता दृश्यन्ते । अत्रोपपत्तिश्चिन्त्यते वृत्तस्यापि साक्षात्क्रियमाणत्वप्रतीतिजननाय लोके यथा वर्तमानप्रयोगस्तथा वेदे वर्तमानस्यापि 'पूर्वं कदाचिदेतदेवं वृत्तं, पूर्वमेतदेवं कश्चिदकरोत्' इति दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रत्ययदार्ढ्याय भूतप्रयोगः स्यात । क्वचित् आशंसायां भूतवद्भावेन भूतलकारप्रयोगो भवेत् । अन्यत्र फलानुबन्धेन वर्तमानप्रयोगे न्याय्येऽपि वस्तुतः क्रियाया निर्वृत्तत्वमाश्रित्य भूतलकारेण निर्देशः कृत इति स्यात् । अयमन्त्योऽर्थो लोके निष्ठाया विषयः । क्तक्तवतू हि परिसमापितां फलानुबन्धिनीं च क्रियां बोधयतः । अत एव तयोर्निष्ठासंज्ञाया अर्थयोजना । व्याकरणमध्यगीषि इत्युक्तावध्ययनफलानुबन्धोऽपि बोध्यते ।

अथात्र काश्चिदृच उदाहरिष्यामः– इह किल भूयिष्ठं देवतास्तुतिपरो मन्त्रकाण्डः । स्तुतयश्चोच्चावचैर्भेदैः प्रवर्तन्ते । परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्चेति तासां प्राधान्येन त्रीन् भेदानाह यास्कः । एकैकस्य भेदस्य नानाविधाः प्रभेदाः । आकृत्या प्रकृत्या चेत्थंभूतोऽयं देवः; इत्थ-

मयमाविर्भवति; एतान्येतान्यपदानानि करोति; अयमित्थमाराध्यः; पूर्वे ऋषय एनमित्थमुपचेरुः, तद्वद्यूयमपि कुरुत; अयमस्मभ्यं श्रियं ददातु; एनमहं प्रसादयितुमिच्छामि; अयं नः क्रतावागच्छतु; अयं भक्तेभ्य एतदेतत् प्रयच्छति इत्यादिः सूक्तानां गतिः । यथा तृतीये मण्डले एकोनषष्टितमं सूक्तम्—

मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः सूर्यः ब्रुवाणः कालं बोधयन् जनान् यातयति–स्वस्वकृत्ये प्रेरयति । मित्रः पृथिवीं द्यां च दाधार–धारितवान् । अद्यापि धारयति च । लिट्प्रयोगस्तु मित्रस्यापदानानां परिगणनाभिप्रायेण । मित्रः कृष्टीः—जनान् अनिमिषा निमेषं विना अभिचष्टे अभितः पश्यति–पर्यवेक्षत इत्यर्थः । मित्राय यूयं घृतसहितं हव्यं जुहुत । थप्रत्ययस्य तबादेशः ।

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।
न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य । यस्ते व्रतेन शिक्षति त्वामुद्दिश्य अनुष्ठानानि शीलयाति । स मर्तः मर्त्यः प्रयस्वान्–अन्नवान् अस्तु प्रभवतु । त्वोतः त्वया रक्षितः । अत्र युष्मदेकवचनप्रकृतिः त्व इति, न तु त्वदिति । सर्वनामप्रकरणं दृश्यताम् । त्वा इति तृतीयैकवचनं वा । त्वद्रक्षितः पुरुषो नान्येन हन्यते, न च जीयते । एनं अंहः समीपे दूरेऽपि नाश्नोति ।

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।
आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासो रोगवर्जिताः । इळया अन्नेन मदन्तो माद्यन्तः पृथिव्या वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे मितज्ञवो मितजानुकाः । आ आगच्छन्तः । उपसर्गश्रवणात् योग्यक्रियाध्याहारः । आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तः कुर्वाणाः । वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम मित्रेणानुग्राह्या भवेम । वरिमन्निति उरुशब्दादिमनिचि प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः । ङेर्लुक् ।

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ॥ ४ ॥
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

नमस्यः नमस्करणीयः । सुशेवः सुखेन सेव्यः । राजा जगत्पतिः । सुक्षत्रो बलवान् । वेधा जगत्स्रष्टा । अयं मित्रः अजनिष्ट उदितवान् । एतावति स्तोत्रे पठिते उदितवन्तं सूर्यं पश्यत ऋषेर्वचनम् । यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य तस्य मित्रस्य सुमतौ भद्रे सौमनसेऽपि वयं स्याम ।

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।
तस्मा पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविराजुहोत ॥ ५ ॥

नमसा नमस्कारेण उपसद्यः अभिगम्यः । यातयज्जनः प्रेर्यमाणजनः जनान् प्रेरयन्नित्यर्थः । महान् आदित्यः सुशेवः सुखसेव्यो भवति । गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय । पन्यतमाय स्तुत्यतमाय तस्मै मित्राय जुष्टं प्रीतिविषयं एतद्धविः आजुहोत ।

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि ।
द्युम्नंचित्रश्रवस्तमम् ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतो मनुष्याणां धर्तुर्देवस्य मित्रस्य संबन्धि अवः अन्नं सानसि सर्वैः सम्भजनीयम् । सानसिपर्णसीत्यादिना उणादिसूत्रेण निपातितोऽयं शब्दः । तस्य मित्रस्यैव द्युम्नं धनं चित्रश्रवस्तमं चित्रकीर्तियुक्तम् ।

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः ।
अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥ ७ ॥

सप्रथाः कीर्तिमान् यो मित्रः महिना माहात्म्येन दिवं अभिबभूव । स श्रवोभिः पृथिवीमभि अभिभवति । सूर्यकिरणाः प्रथमं दिवि व्याप्य पश्चात् भूमावपि व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ।

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे ।
स देवान् विश्वान् बिभर्ति ॥ ८ ॥

पञ्चजनाः मनुष्याः । अभिष्टि अभिगमनक्षमं—शत्रुप्रधर्षकमित्यर्थः । शवो बलं यस्य तस्मै मित्राय येमिरे हवींषि ददुः । अद्यपर्यन्तं सर्वे जनाः हविरर्पितवन्त आसन् । स मित्रो विश्वान् देवान् बिभर्ति ।

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे ।
इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

आयुषु मनुष्येषु देवेषु च मध्ये वृक्तबर्हिषे—छिन्नबर्हिषे यज्ञार्थं इध्मच्छेदनं कृतवते । जनाय स्वभक्तायेत्यर्थः । मित्रः इष्टव्रताः इषः ईप्सितान् कामान् अकः कृतवान् दत्तवान् । कृञो लुङि च्लेर्लुक् । मित्रोऽयं देवः स्वभक्तेभ्यो बहुभ्य इष्टान् कामान् अर्पितवानिति श्रूयते । अतः सेव्य इति भावः ।

एवमन्येष्वपि सूक्तेषु भूतकालप्रयोगो व्याख्यातव्यः । 'को ददर्श प्रथमं जायमानं', 'को विद्वांसमुपगात् प्रष्टुमेतत्,' 'क उतच्चिकेते' इत्यादिषु प्रश्नेषु वर्तमानार्थप्रतीतिः सुलभतरा । न कोऽपि प्रथमं जायमानं दृष्टवान्, न कोऽपि एतद्विषयकं प्रश्नमद्यापि विद्वत्सविधे कृतवान् ज्ञायते, कस्तद्विदितवानस्ति इति ह्येषामर्थः । लोकेऽपि 'वेद' 'आह' इति द्वौ धातू एवं

लिङ्रूपे प्रयुज्येते । द्वित्वं परं नास्तीत्येव । 'अपश्यं गोपामनिपद्यमानं' (म. १–सू १६४–ऋक् ३१) इत्यादौ पश्येयमित्याशंसायां भूतवद्भावः । 'छन्दसि लङ्लुङ्लिटः' इति, सूत्रं, तस्य काशिकायां 'धातुसम्बन्धे' इत्यनुवृत्य, व्याख्यानञ्चैवं संगच्छते । यथा विशेष्यक्रियानुरोधेन लोके प्रत्ययानां कालनियमस्तथा वेदे प्रकरणानुरोधेन भूतलकारणां भूतवाचित्वमिति । लङ्लुङ्लिटः फलानुबन्धेन वर्तमानव्यपदेशक्षममपि भूतं बोधयेयुरितिफलितम् ।

प्रकारबोधकानां चतुर्णामपि लकाराणां चोदनैवार्थः । तत्रैवं तारतम्यं—आज्ञाप्रैषातिसर्गादिपदवाच्या तीव्रतमा चोदना लोटः; आशंसाप्रार्थनाधीष्टादिपदवाच्या मन्दतमा लिङः; अनयोरवध्योर्मध्ये सम्भावनाशंकोपसंवादादिपदवाच्या लेटः; विध्युपदेशादिपदवाच्या लेङः; इति । तत्रान्तरालिकौ लेङ्लेटौ स्वं स्वमर्थमवधिभूतयोर्लिङ्लोटोर्यथायोगं संविभज्य गच्छता कालेन लुप्तौ । आज्ञातिसर्गादिरूपा तीव्रचोदना स्वात्मनि न सम्भवतीति समानाधिकरणेनास्मदाभिसम्बद्धुं प्रकृत्यानर्हस्य लोट उत्तमपुरुषः सर्वतो लुप्यमानरूपावलेर्लेटो रूपैः पूरितो बभूव । लेङश्च जीर्णावशेषाः क्वचित् क्वचिन्माङ्योगिषु निषेधवाक्येष्वालक्ष्यन्ते । अतिसर्गबोधने लोडाधिकं शोभत इति तस्य अतिसर्जकप्रकारसंज्ञा कृता; आम्नायकृतेषु विधिषु लिङ् भूयसा दृश्यत इति स विधायकप्रकारः कृतः । उपसंवादे लेट औचित्यमवलंब्य स उपसंवादक इति व्यपदिष्टः; प्राचीनैरनुपादिष्टस्य लेङः पुनस्तादृशोऽर्थविशेषो न विज्ञात इति सामान्येन नियोजकसंज्ञा कृता ।

६. शब्दव्युत्पत्तिः ।

धातुप्रकृतिकैः कृद्भिर्नामप्रकृतिकैस्तद्धितैश्च शब्दा व्युत्पादिताः । तत्र नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तसमयं कटाक्षयन्नाचार्यो नामनिष्पत्तिप्रक्रियाया दिक्प्रदर्शनमुणादिसूत्रैः करोति । तेषाञ्च धातुपाठसमानयोगक्षेमां दशां पश्यन् 'भूवादयो धातवः' इति संज्ञाप्रकरण इव 'उणादयो बहुलं' इति कृन्मध्ये सूत्रयति । तद्धितांस्तु परिपूर्णानेवाभिमन्यमानोऽर्थविषय एव शेषाधिकारेण बाहुलकं करोति । उभयेष्वप्येकमेव प्रत्ययं प्रक्रियाप्रयोजनकान् नानाप्रकारानन्नुबन्धानासज्य बहूकरोति । यथा—'अ' इत्येकः प्रत्ययः

अः	अङ्	अच्	अञ्	अण्
अप्	कः खच्	खश्	घः	घञ्
टः	टच्	डः	णः	शः

इत्येवं बहुधा कल्पितः । अकाररूप एकस्मिन् प्रत्यये क्रियमाणे प्रकृतिभेदेनार्थभेदेन च तत्तदनुबन्धसूचिताः प्रक्रियाः कुर्यादित्येवाचार्यस्य विवक्षितमिति स्पष्टम् । एकस्य नानात्वप्रतीतिस्तत्तद्भूमिकापरिग्रहेण तत्तत्कथापात्रभूयं प्राप्तस्य नटस्येवेत्येव ।

अथ क्वचित् क्विप्, क्विन्, च्वि, विच् इत्यदृश्यान् प्रत्ययानुल्लिखत्याचार्यः । केचिद्धातवो विनैव प्रत्यययोगं कारकार्थबोधनक्षमा इत्येव क्विब्विधेस्तात्पर्यम् । एतदर्थं 'व्' इत्यपृक्तप्रत्ययकल्पनं तु 'प्रधानप्रत्ययार्थवचन'सिद्धान्तस्य प्रचारणायैव । अनुबन्धैः प्रक्रियोपदेशनीतिरत्राप्यस्ति।

क्रियाप्रकृतिभूता धातव इव प्रत्यया अपि प्रायेणैकाच एव । कल्पब्देश्यदेशीयरः, जातीयर्, मात्रच् इत्यादीनां स्वतन्त्रशब्दत्वाङ्गीकारेऽप्यर्थयोजना सुगमा । कृत्येषु तव्यत्तव्यानीयर् - तवैप्रभृतीनामन्यथासिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता । तरप्तमपोः स्वतन्त्रत्वे तारतम्यशब्दः साक्षी। पञ्चषास्त्वनेकाच एव ग्राह्याः स्युः ।

धातुप्रकृतिकाः कृतः, नामप्रकृतिकास्तद्धिता इति हि व्यवस्था । तत्रोभयसम्मिश्राश्च सन्ति केचित् प्रत्ययाः । यथा– 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां' इति कृत्प्रत्ययो णच् 'णचस्त्रियामञ्' इत्यञ्-तद्धितान्त एव प्रयोज्यः । तथैव 'अभिविधौ भाव इनुण्' कृत्प्रत्ययः 'अणि नुण' इत्यण् तद्धितसहकृत एव प्रवर्तते । एवं 'ड्वितः क्त्रिः' 'क्त्रेर्मम्नित्यं' इति मप्प्रत्ययं नित्यमपेक्षते । 'पूर्वादिनिः' (५-२-८६), 'सपूर्वाच्च' (५-२-८७)

'इष्टादिभ्यश्च' (५-२-८८) इति विहित इनिप्रत्ययस्तद्धितः कृत्प्रत्यय-समानयोगक्षेमो दृश्यते। अनया नीत्या क्तवतुप्रत्ययोऽपि क्तप्रत्ययान्मतुपा व्युत्पादनमर्हति। कृतपूर्वी कटं इतिवदेवहि कृतवान् कटं इत्यत्रापि कारकसम्बन्धः।

प्रस्तावेऽस्मिन्नातिशायनतद्धिता विमर्शमपेक्षन्ते। इष्ठनीयसुनौ तर-ष्तमपौ चेति द्विविधेषु तेषु प्रथमौ 'अजादी गुणवचनादेव, (१९१७) इति गुणवाचिभ्यो भेदकेभ्य एव भवतः; 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (१३४७) इति तृप्र-त्ययलोपः, 'टेः' (१३४८) इति टिलोपः, 'विन्मतोर्लुक्' (१९१२), प्रिय-स्थिरादीनां प्रस्थस्फाद्यादेशाः इत्यादयो बहवः प्रक्रियाविशेषाश्च तयोः सन्ति। तरप्तमपौ तु सार्वत्रिकौ। इष्ठनीयसुनोः प्रक्रियागतिवैचित्र्ये विचार्यमाणे तौ धातुभ्य उत्पद्येते इति वक्तव्यमापतति। तथाहि— (१) भर्तृशब्दादिष्ठनीयसुनोः कृतयोस्तृलोपेन भरिष्ठः भरीयान् इति रूपम्। इदं भृधातोरञ्जसैव प्रत्ययकरणेऽपि समानम्। अतिशयेन यो बिभर्ति स भरिष्ठ इति कृत्प्रत्ययनिर्विशेषमर्थश्च घटते। (२) कोपवच्छ-ब्दादिष्ठनि मतुब्लोपे कोपिष्ठ इति शब्दव्युत्पत्तिः कुपधातोरेवेष्ठनि कृतेऽपि रूपेऽर्थे च युज्यते। (३) प्रियशब्दस्य प्रादेशेन निष्पादितः प्रेष्ठ इती-ष्ठन् प्रीधातोरेव किञ्चित् प्रक्रियाविशेषेण सुशको निष्पादयितुम्। (४) ज्येष्ठशब्दव्युत्पादनाय वृद्धस्य ज्यादेशकल्पनतो 'ज्या वयोहानौ' इति धातोरेव साक्षादिष्ठना तत्साधनं वरमिति सर्वोऽपि सम्मन्येत। (५) किञ्च गुणवचनेभ्योऽपि धातुस्पर्शहीनेभ्यः सुन्दरादिशब्देभ्यः सुन्दरिष्ठः सुन्दरीयान् इतीष्ठनीयसुनौ न कोऽपि प्रयुङ्क्ते। 'बल जीवने' 'कृश तनूकरणे' इत्यादीनामाख्यातेष्वनुपलब्धानामपि धातूनां धातुपाठे दर्शनात् बलिष्ठः बलीयान्, क्रशिष्ठः क्रशीयान् इत्यादीनामपि सुवचा धा-तुभ्यो निष्पत्तिः। किं बहुना कोलाहलेन; इष्ठनीयसुनावुत्सर्गतो धातुभ्य एवोत्पद्येते; एवं कृत्प्रत्ययाभ्यामप्याभ्यां, समानार्थयोस्तरप्तमपोरनुरोधेन, पाणिनिस्तद्धितेषु पदं दत्वा विचित्राभिः प्रक्रियाभिस्तदुपष्टंभयतीत्येव। इष्ठनीयसुनौ लोके विरलौ। वेद एवानयोर्बहुलः प्रचारः। तत्र च

तप्ततमः इत्यर्थे	तपिष्ठः	आगच्छत्तम इत्यर्थे	आगमिष्ठः
यज्वतमः ,,	यजिष्ठः	तरत्तरः ,,	तरीयान्

इत्यादयो विचित्राः प्रयोगाः सुलभाः ।

अतिशायनतद्धिता एव संख्यासु पूरणप्रत्ययात्मना दृश्यन्ते । पुरस्कारद्योतकात् 'प्र' इति निपातात् तमप्रत्ययेन प्रथमशब्दो निष्पद्यते । तकारस्य महाप्राणीकरणं प्रक्रियाकार्यम् । तुडागमोपस्कृतेनान्तलोपिना च ईयसुना द्वितीयतृतीयौ सिध्यतः । चतुर्थषष्ठयोः थकारमात्रावशेष इष्ठन् स्फुटं प्रत्यभिज्ञायते । पञ्चमादिदशमान्तेषु तमप्रत्यय एवाद्यक्षरविकलः । दशान्तानामकारमात्रं प्रत्ययः । विंशत्यादिषु तमप्रत्ययः स्फुट एव । डट्प्रत्ययं कृत्वा तमडाद्यागमैः कार्यं निर्वहन्नाचार्योऽत्राभ्यूहिकमेव मार्गमनुरुन्धे । एवं बहुतिथादिशब्दसिद्धये तिथुगागमकल्पनमतीव कृत्रिमम् । बहवस्तिथयो यस्मिन् स बहुतिथ इति समासाङ्गीकारो हि ऋजुर्मार्गः । पङ्कजाक्षः, पद्मनाभ इत्यादौ अक्षिनाभ्यादीनामिव अकारः समासान्त एव विधेयः । पञ्चमसप्तमादौ दृष्ट आद्यक्षरविकलस्तमप्रत्ययस्तरप्रत्ययश्च तादृशः केषाञ्चित् सर्वनामादीनां शब्दानां व्युत्पादक इव प्रतिभाति । यथा—

अधर–	अधश्शब्दात्	तरप् .	उपर–	'उप' ,, ,,	तरप् .
अधम–	,,	तमप् .	उपम–	,, ,, ,,	तमप् .
अपर–	'अप' इतिनिपातात्	तरप् .	अन्तर–	अन्यशब्दात् (?)	तरप् .
अपम–	,, ,,	तमप् .	अन्तम–	,,	तमप् .
अवर–	अव ,, ,,	तरप् .	परम–	परशब्दात्	तरप् .
अवम–	,, ,, ,,	तमप् .	मध्यम–	मध्यशब्दात्	तमप् .
उत्तर–	'उत्' ,, ,,	तरप् .	आदिम–	आदि ,,	,,
उत्तम–	,, ,, ,,	तमप् .	चरम–	चर ,,	,,

दार्ढ्यशैथिल्यभेदेन नामसु धातुषु च यत्राङ्गस्य द्वैविध्यं तत्र प्रकृतिः कतरेति सन्देहो जायते । पश्यन्त्, अनड्वाह्, युवन् इति सर्वनामस्थाने दृढमङ्गं; पश्यत्, अनडुह् यून् इति शिथिलं भसंज्ञायाम् । एवमेव अस्ति, वेत्ति, स्तौति इति दृढमङ्गं प्रवृत्तिस्थानेषु (पित्सु); स्, विद्, स्तु इति शिथिलं निवृत्तिस्थानेषु (ङित्सु) । उभयेष्वपि बाहुल्येन दृष्टं रूपमौत्सर्गिकमिति न्याय्यं पश्यन् पाणिनिः शिथिलमेवाङ्गं प्रकृतित्वेन गृह्णाति । किन्तु सर्वनामस्थानं, निवृत्तिस्थानमिति प्राचीनकृताना-

मन्वर्थानां संज्ञानां स्वारस्यपर्यालोचने इदमेवाङ्गं प्रकृतिव्यपदेशमर्हतीति वक्तव्यं वर्तते । सन्देहेऽस्मिन् स्वसृभाषासूद्दिष्टानां कीदृशी रूपव्यवस्थेति पर्यवेक्षणमेवास्माकं शरणम् । तथा च कृते शतृप्रत्ययः सानुनासिक एवेति ज्ञायते । 'भृञ् भरणे' इति भौवादिकस्य धातोः

ग्रीकायां	फेरन्तोस्
लेतिनायां	फेरन्तिस्
गोथिकायां	बैरान्दिन्स्

इति च षष्ठ्येकवचनं दृश्यते । अतः संस्कृते 'भरतः' इति षष्ठ्येकवचने अनुनासिको लुप्त इत्येव कल्पनमुचितमिति स्थितम् । सर्वनाम्नां प्रकृतिरूपविचारः पूर्वमेव कृतः ।

कृत्सु तद्धितेषु च ये अव्ययसंज्ञकाः कृतास्ते क्रियाविशेषणशब्दाः । 'सुप्तिङन्तं पदं' इति द्विविधमेव पदमिति प्रतिज्ञानुरोधात्तेषां पार्थक्यं न कृतवानाचार्यः । तेषु प्राग्दिशीयानां सुप्प्रक्रियासाम्यदर्शनाद्विभक्तित्वमातिदिष्टं; कृदव्ययानां तु वस्तुत एव चतुर्थीद्वितीयादिविभक्त्यात्मकत्वं दर्शितमस्माभिः । तद्धिताव्ययानि सामान्यतो दिग्देशकालप्रकारवारतादात्म्यबोधकानि । अत्र 'इदमस्थमुः' (१५०६) इत्यादिकं सूत्रमन्येषामप्युपलक्षणं मन्यामहे । सूत्रेऽस्मिन् 'ति चेति वक्तव्यं' 'औपम्ये व' इति वार्तिकद्वयमुपक्षिप्यते चेत् 'इति' 'इव' इत्यनयोरपि व्युत्पत्तिः कथिता स्यात् ॥

एवं नवोऽप्यागमिकाध्वपान्थैः पाश्चात्यवैयाकरणैः प्रदिष्टः ।
मार्गो मया संस्कृतशब्दशास्त्रे प्रचारितः पण्डितकौतुकाय ॥ १ ॥
अनेन नव्यत्वविलासचारुणा पथा पुराणेन सुधीक्षितेन वा ।
प्रविश्य शब्दागमकोशमन्दिरं सुखेन रत्नानि हरन्तु बालकाः ॥ २ ॥
सिद्धान्तचर्चास्विव रूपसिद्धिक्रमागमादेरपि शोधनासु ।
उत्तेजिका स्याद्यदि शाब्दिकानामियं कृतिस्तर्हि कृती भवेयम् ॥ ३ ॥

संपूर्ण उत्तरखण्डः ।

॥ इति लघुपाणिनीयं समाप्तम् ॥

सूत्रसूची ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	११	याच्छ्लुकि	याच्छ्लौ
,,	२२	कृतिम	कृत्रिम
,,	२६	भूयासां	भूयसां
६	२१	गाथा सप्त	गाथासप्त
७	१९	मृषीणाणां	मृषीणां
८	६	यजूष्युर	यजुष्युर
,,	१५	यजूषि	यजुषि
१०	२	इन्यत्र	इत्यत्र
,,	३	न सुष्टु	स सुष्टु
,,	९	व्यहिताश्च	व्यवहिताश्च
१२	२	त्रिरुद्रे	त्री रुद्रे
१३	३	द्यांप	द्यापि
१४	१६	यीज्य	याज्या
,,	,,	प्लवेत	प्लवते
१६	१६	इन्द्रौ	इन्द्रो
१७	११	यस्य	सस्य
,,	२६	पयस्योषे	पयंस्पोषे
१८	१	एतषु	एतेषु
,,	५	१८१५	१८१२
१९	८	वर्णाछे	वर्णाच्छे
* १९		त्रयोदश चतुर्दशपङ्क्त्योर्मध्ये योज्यम्	आ—यासुरथा रथीतमा-दिविस्पृशा आश्विना- यौ सुरथौ इत्योङः आ
१९	२२	इया	इयाट्
२०	१२	१८५४	१८२४
,,	१३	सूत्रम्रा	सूतम्रा
,,	२७	आदादेश:	आ आदेश:
२१	११	अकारान्त	आकारान्त
२४	२	श्लुः	श्नः
२५	६	यदिष्ठन	यदिष्टन
२६	२३	पतााति च्यवयााति	पतति च्यावयाति
३०	७	१८५०	१८५२
३१	११	तवै	तवे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	१५	अव्याथ	अव्यथ
३७	९	तानि	तात्
,,	,,	तानीत्य	तादित्य
३८	६	कारमेति	कारतामेति
३९	१३	रेखाङ्किताः	स्थूलाक्षरमुद्रिताः
४०	३	लड्रूपेषु	लङ्रूपेषु
५०	२	घुरच्च	घुरच्
,,	५	णित्स्वर	ञित्स्वर
,,	१५	चिकीर्षकः	चिर्कीर्षकः
,,	२३	करणीय	करणीय
,,	,,	पङ्गुजातीय	पङ्गुजातीय
५१	१६	१९१५	१९१२
,,	१८	कर्तवै	कर्तवै
,,	,,	हर्तवै	हर्तवै
५२	१६	१९१	१९१५
५८	२५	१९३६	१९३९
६३	१०	तास्तत्र	तांस्तेऽपि
६६	२१	स्यव्याख्या	स्य व्याख्या
६८	२७	मवे	मेव
६९	१४	आदन्ता	अदन्ता
७६	२४	क्रीयेते	क्रियेते
७९	१४	जन्या	जन्याः
७८	१४	चेदन्ये वर्णा	चेदन्येऽपिकेचिद्वर्णा
८२	१७	यन्तीव	यन्निव
८४	१९	स्यातान्ता	स्यातन्ता
८५	१७	प्रत्यया	प्रत्ययाः
८९	२	पाठन्ति	पठन्ति
९९	६	दानो	दा नो
,,	९	ण्यपि	णीव
,,	२३	वार्जिसा	वाजसा
१००	१३	वादो	वादौ
१०३	१	वेनौ	विनौ
,,	४	स्ताति	स्तीति
१०४	५	सैाकर्याय	सौकर्याय
१०७	१८	लयभ्य	लभ्य

